

О. В. Набока

**ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ
АЗІЇ ТА АФРИКИ**

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”**

О. В. НАБОКА

**ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ
АЗІЇ ТА АФРИКИ**

*Курс лекцій
для студентів спеціальності
„Країнознавство” вищих навчальних закладів*

**Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2011**

УДК 94(5+6):327(075.8)
ББК 63.3(5)Я73 + 63.3(6)Я 73

Н14

Рецензенти:

- Рубель В. А.* – доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Ричка В. М.* – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
- Татолі Т.В.* – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави та права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренко.

Набока О. В.

Н14 Історія міжнародних відносин епохи середньовіччя: зовнішня політика держав Азії та Африки : курс лекц. для студ. спец. „Країнознавство” вищ. навч. закл. / О. В. Набока ; за ред. І. В. Грицьких ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 152 с.

У запропонованому курсі подано конспекти лекцій та інші матеріали, корисні під час засвоєння курсу історії міжнародних відносин епохи середньовіччя на Сході. Лекції будуються згідно з авторською концепцією періодизації історії міжнародних відносин. Матеріали допоможуть студентам ознайомитися з лекційним курсом, краще підготуватися до практичних занять, організувати самостійну роботу, а також систематизувати знання, уміння і навички з історії міжнародних відносин та оволодіти термінологією даного курсу.

Адресується студентам гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також може бути рекомендований учням шкіл нового типу.

УДК 94(5+6):327(075.8)
ББК 63.3(5)Я73 + 63.3(6)Я 73

*Рекомендовано до друку навчально-методичною радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 5 жовтня 2011 року)*

© Набока О. В., 2011
© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011

ЗМІСТ

Передмова	5
Вступ. Проблема періодизації історії міжнародних відносин країн Азії та Африки епохи середньовіччя.....	7
Лекція I. Головні тенденції міжнародних відносин Сходу на рубежі давнини та середньовіччя (VI – III ст. до н. е.).....	12
Лекція II. Зовнішня політика Ханського Китаю та міжнародні відносини на Далекому Сході в III ст. до н. е. – II ст. н. е.	21
Лекція III. Крах імперії Хань та міжнародні відносини на Далекому Сході в III – VI ст.	34
Лекція IV. Міжнародні відносини на Далекому Сході в VI – X ст.	41
Лекція V. Міжнародні відносини на Близькому та Середньому Сході в VI – XIII ст.	51
Лекція VI. Зовнішня політика Арабського халіфату.....	65
Лекція VII. Міжнародні відносини в монгольський та постмонгольський період.....	85
Лекція VIII. Османська Туреччина та міжнародні відносини у XIV – XVIII ст.	111

Питання до лекційного курсу	133
Література до курсу.	135
Біографічний словник.	135
Мапи з історії міжнародних відносин країн Азії та Африки в середні віки.	148

ПЕРЕДМОВА

Програма підготовки бакалаврів зі спеціальності „Країнознавство” передбачає ознайомлення студентів з історією міжнародних відносин країн Азії та Африки. В цілому, курс поділено на декілька частин і включає такі структурні компоненти:

1. Історія міжнародних відносин давнього Сходу;
2. Історія міжнародних відносин країн Азії та Африки в середні віки;
3. Історія міжнародних відносин країн Азії та Африки в новий час;
4. Новітня історія міжнародних відносин країн Азії та Африки.

Курс лекцій „Історія міжнародних відносин епохи середньовіччя: зовнішня політика країн Азії та Африки” створений для ознайомлення студентів із другою частиною цього курсу, на вивчення якої відводиться один модуль. У ньому зібрано матеріали (тексти лекцій, біографічний словник, мапи, питання до лекцій, список літератури), які дозволяють засвоїти головні поняття, тенденції та факти з історії міжнародних відносин країн Сходу в середні віки. Крім того, для кращого сприйняття знань окремі цікаві факти виділені іншим шрифтом.

Навчальне видання складається з восьми лекцій, на викладання кожної з них передбачено 2 години. Кожна з них присвячена розкриттю основних тенденцій міжнародних відносин на Далекому Сході, на Близькому Сході, в Середній Азії, Північній Африці та Південній Азії. На жаль, кількість годин, відведених на вивчення курсу, не дозволяє розглянути весь комплекс міжнародних відносин на Сході в епоху середньовіччя. Головну увагу було приділено зовнішній політиці тих східних держав, чий вплив на міжнародні відносини був найбільш важливим – Китай, Арабський халіфат, Монгольська імперія, Османська Туреччина.

Створення цього навчального видання було неможливим без людей, що брали безпосередню участь при його підготовці. Насамперед, хотілося б висловити подяку

моєму вчителю, який відкрив для мене шлях у науку – доктору історичних наук, професору М. С. Бурьяну.

Також хотілося б відзначити моїх колег – викладачів кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНУ імені Тараса Шевченка, чії поради зробили курс лекцій кращим – І. В. Грицьких, В. В. Іщенко, З. А. Саїдова та К. А. Русакова.

Важливу роль у створенні курсу лекцій відіграв доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. А. Рубель. Його цікаві лекції з історії середньовічного Сходу безперечно, надихнули мене на власні дослідження цієї проблематики.

Не можна не згадати також і про тих, для кого створювався цей курс лекцій – студентів різних років історичного факультету ЛНУ імені Тараса Шевченка. Саме в цікавих дискусіях з ними і народжувалася головна концепція видання. Це О. Сбродов, А. Зуєва, А. Скиба, А. Кожушко, Р. Гутовський, К. Фомін, Н. Гайкалова, Г. Іванова, Д. Щербатюк, Є. Стефанова, Д. Писаний, В. Пилипенко та інші. Багато з них вже мають власні успіхи в науковій діяльності. Саме їх інтерес до історії Сходу, їх ентузіазм та енергійність давали наснагу продовжувати роботу.

Створюючи курс лекцій, присвячений висвітленню проблем, пов'язаних з історією середніх віків, неможливо не згадати ім'я видатного радянського та українського вченого В. М. Бейліса, який заклав традиції орієнталістичних досліджень у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка. Це видання – данина поваги до цієї визначної постаті та до тієї великої справи, якій він присвятив своє цікаве та насичене життя

ВСТУП. ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Історія міжнародних відносин середньовічного Сходу охоплює період з II століття до н. е. до XVII століття н. е. Готуючи цей посібник для студентів, які навчаються за спеціальністю „Країнознавство”, ми розуміємо, що означена періодизація дещо не збігається з традиційною. Сучасна українська орієнталістика оперує іншими датами при окресленні історії стародавнього та середньовічного Сходу.

Як відомо, дискусія про закінчення одного періоду і початку нового триває досить довго. Ще на початку формування радянської школи орієнталістики, деякі вчені висловлювали думку про те, що формаційний підхід не може повною мірою осягнути всю масштабність історичного процесу. 476 рік – рік падіння Західної Римської імперії, вважався порубіжним, саме ця дата була водорозділом між історією стародавнього (рабовласницька формація) і середньовічного світу (феодальна формація). Дійсно, якщо характеризувати соціально-економічні, політичні та культурні зміни, що відбувалися у Західній Європі, то таке трактування було досить адекватним. Проте, якщо розширити межі історичного дослідження, розглянувши і великі цивілізації Сходу, то стає очевидною односторонність обраного підходу.

Саме тому сходознавці повернулися до теорії про **Азійський спосіб виробництва**, теоретичну основу якої сформулював ще К. Маркс. Для цього специфічного типу історичного розвитку східних суспільств були характерні такі принципи:

1. Державна власність на землю, яка була головним засобом виробництва в аграрному суспільстві;
2. Нерозвинений інститут приватної власності на землю. Звичайно, що в епоху криз, які циклічно охоплювали цивілізації Сходу, з'являлися великі приватні земельні наділи, проте права власності на них ніколи юридично не закріплювалися. Поширеним був лише інститут „ікта” – невеликий

- земельний наділ, який давали на період військової або чиновницької служби;
3. Низька соціально-економічна активність родової аристократії. Постійна та цілеспрямована боротьба держави проти її впливу;
  4. Відсутність кріпосного права та феодалної ренти, як загальних і домінуючих економічних інституцій. Усі селяни вважалися орендарями державної землі, за що сплачували податки та виконували необхідні роботи на користь держави;
  5. Домінування селянської громади, яка була базовою соціально-економічною одиницею.
  6. Незначна роль рабства. Наявність рабів, перш за все наложниць та челяді, свідчила про високий соціальний статус їхнього господаря. Прибутків вони не давали;
  7. Плановий і командно-адміністративний характер економіки.

Така соціально-економічна структура існувала на Сході протягом багатьох століть. Періодично, командно-адміністративний характер економіки ставав причиною кризових явищ, проте подолання негараздів супроводжувалося тільки традиційним шляхом. Лише у XVIII столітті почалася хронічна системна криза східної моделі. Європейський колоніалізм вже на початку XIX століття довершив її трансформацію, створюючи нову соціально-економічну систему, в основі якої – обслуговування інтересів західних держав.

Отже, пошук відповідей стосовно періодизації історії міжнародних відносин на Сході не має майже нічого спільного з внутрішнім соціально-економічним життям східних суспільств. Це, безумовно, спонукає зосередити увагу на міжнародній ситуації. У цій сфері звершення дійсно були масштабні.

Російський вчений Л. С. Васильєв виділяв три періоди, розмірковуючи про періодизацію в історії Сходу: стародавність, середньовіччя та новий час. Перехід від давнини до середньовіччя, на думку сходознавця, обумовлено рядом причин. Серед них:

1. Перехід ключових східних держав на рівень „світових”;

2. Становлення світових релігій;

3. Високі темпи освоєння світової периферії;

4. Встановлення стійких зон впливу великих цивілізацій.

Міжнародна ситуація на стародавньому Сході характеризується наявністю трьох, практично замкнутих на собі, центрів – ойкумен: Далекосхідний центр, Єгипетський центр та Близькосхідний. Відносини між ними були епізодичними і нетривалими.

Проте, десь на початку II століття до н. е. ситуація почала змінюватися. Так, зона впливу Ханського Китаю (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.) доходить практично до кордонів елліністичного світу (Парфянське царство). Китайська присутність поширюється до Маньчжурії, Кореї, Японії та країн Індокитаю. Китайські товари, перш за все шовк, потрапляють на ринки Римської імперії та Візантії. Все це дозволяє говорити про новий – світовий – статус китайської імперії.

Не менш важливим фактором було становлення світових релігій: буддизму, християнства та ісламу. Це не просто релігійні вірування, це якісно нові світоглядні системи, які майже не зустрічаючи опору поширюються на великі простори, витісняючи язичництво. В I столітті до н. е. буддизм вперше потрапив до Китаю, а звідси до Кореї, Японії та окремих народів Кочового Степу. Саме в цей період різні гілки християнства – католицтво, православ'я, несторіаство, монофізитство – поширюються на величезні території Європи, Північної Африки, Близького Сходу та євразійських степів.

У VII столітті ідеологічно оформляється іслам. Де силою зброї, а де мудрістю та простотою вчення він завойовує собі численних прихильників серед народів Близького Сходу, Південної Європи та Середньої Азії.

Саме вірність єдиному богові стає запорукою міжнародного визнання, що спонукає східних володарів до прийняття монотеїзму.

Не менш важливим фактором було динамічне освоєння периферії. Саме в цей період під впливом прибульців починаються державотворчі процеси на Японських островах. У

V столітті одне з князівств – Ямато – завершило процес об'єднання численних кланів „удзі” під владою перших імператорів. На Аравійському півострові, який у стародавню епоху був периферією Римської імперії проходить спочатку становлення невеликих міст-держав – Мекка, Ясріб – які в VII столітті об'єднуються у єдину державу – халіфат.

Державотворчі процеси починаються у Великому Степу. Завершується процес оформлення кочівницької державної організації Орди (народу-воїна) – режиму, створеного для реалізації масштабних військових завдань, перш за все контролю за торговельними шляхами. Ця політична організація виявилася настільки ефективною, що протягом середньовіччя кочові племена стають одним з найголовніших суб'єктів міжнародних відносин, постійно завойовуючи нові землі та створюючи величезні за розміром імперії.

Таким чином, історичний розвиток стародавнього Сходу відрізняється від середньовіччя якісно новими тенденціями саме в сфері міжнародних відносин. Які ж причини таких, дійсно глобальних зрушень.

На наш погляд, перехід від давнини до середньовіччя на Сході був пов'язаний з становленням торговельно-комунікаційних шляхів, що поєднали в єдину євразійську спільноту всі великі цивілізації Євразії. Йдеться про Великий Шовковий Шлях, що протягом тривалого часу доповнювався та розширявся за рахунок нових територій. Він починався у китайському місті Чаньань, і завершувався у Римі та Константинополі. Не менш важливу роль відігравав і морський шлях „прянощів”, що починався у китайському місті Гуанчжоу та проходив до берегів Аравійського півострову.

Відповідно до згаданого вище, можна визначити і подію, яка стала рубежем в історії Сходу, стала відправною точкою від стародавньої епохи, до середньовіччя. Це 138 рік до н. е., коли китайський мандрівник Чжен Цзян, намагаючись віднайти союзників у боротьбі проти кочових племен – хунну, досяг і описав держави Середньої та Південної Азії (Фергана, Бактрія, Індія та ін.). Саме його розповіді, змусили ханського імператора У-ді замислитися над можливістю налагодження торговельних відносин з країнами, які раніше були практично невідомі. Це був

перший крок на шляху до формування глобальної трансєвразійської торговельної системи, значення якої важко переоцінити. Серед головних наслідків її формування, можна виділити такі:

1. Через трансєвразійські шляхи проходив активний торговельний обмін. Захід отримував східні товари (шовк, прянощі), а на Схід постачалось золото та срібло. Це забезпечувало країни Азії та Африки великими прибутками, що в свою чергу, стало причиною консервування існуючих там соціально-економічних порядків;

2. Через торговельні шляхи проходив активний культурний обмін. Мова йде як про поширення світових релігій, так і про технології виробництва паперу, шовку, пороху та ін.;

3. Міжнародна торгівля сприяла синтезу культур та їх взаєпроникненню.

Завершення ж періоду середньовічної історії міжнародних відносин на Сході можна датувати XIV – XV століттями. Саме в цей період розгортається криза трансєвразійської торгівельної системи, створеної в епоху середньовіччя. Її початок був пов'язаний з розпадом Монгольської імперії в кінці XIV століття. Це в свою чергу, викликало занепад Великого Шовкового Шляху, оскільки транзитні торгові шляхи опинилися в зоні політичної нестабільності та громадянських конфліктів.

Поглиблення кризових явищ пов'язано, з появою на політичній мапі світу таких держав, як Оттоманська імперія та Московське царство. Їхня політика яких була спрямована на ліквідацію глобальної торгової системи.

Це, у свою чергу, обумовило початок системного занепаду традиційних суспільств Сходу. На короткий період великим східним державам вдавалося існувати за рахунок внутрішніх ресурсів і проводити активну регіональну політику. В той же час, залишившись без фінансових надходжень, які давала зовнішня торгівля, соціально-економічна система країн Сходу починає зазнавати кризових явищ, які згодом стали системними. Міжнародна торгівля все більше переходила під контроль європейських держав.

ЛЕКЦІЯ 1.
ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
СХОДУ НА РУБЕЖІ ДАВНИНИ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
(IV – III СТ. ДО Н. Е.).

1. Міжнародна ситуація на Сході в IV – III ст. до н. е. Від поліцентризму до імперій.
2. Міжнародні відносини у Південній Азії. Держава Маур'їв.
3. Міжнародні відносини на Далекому Сході. Період Чжанго та формування загальнокитайської імперії Цинь.
4. Міжнародні відносини на Близькому Сході. Криза Імперії Ахеменідів і створення держави Олександра Македонського.
5. Міжнародні відносини на Середземномор'ї IV – III ст. до н. е..

1. Міжнародна ситуація на сході IV – III ст. до н. е.
Від поліцентризму до імперій.

Історія міжнародних відносин на рубежі давнини та середньовіччя, з одного боку включала в себе всі явища та тенденції, що були характерні для більш ранніх епох, а з другого – саме тоді стали проявлятися перші свідчення того, що настає нова епоха.

Хронологічно цей період історії міжнародних відносин можна датувати IV – II століттями до нашої ери. Для цього періоду, як для всієї стародавньої історії, характерна наявність кількох „регіональних” систем міжнародних відносин – Середземноморська, Близькосхідна, Південно-Азійська, Далекосхідна. Контакти між цими, практично замкненими світами, відбувалися, проте вони були спорадичними та нерегулярними. Це зумовлено рядом факторів. По-перше, відсутністю достатніх географічних знань. По-друге, відсутністю економічних причин для встановлення трансевразійських міжнародних зв'язків. По-третє, деякі з країн цього періоду перебували у стані затяжної кризи, пов'язаної з

політичною нестабільністю та розпадом єдиної державності. Такою була і Індія, розділена на велику кількість князівств і царств, що вели нескінченні війни одна з одною. Таким був і Давній Китай, який був розділений на „царства, що воювали”. Дещо іншою була ситуація на Близькому Сході. Там в цей період все ще існувала єдина Перська держава Ахеменідів, проте в ній починається смуга затяжної політичної кризи, що проявлялася у постійних бунтах сатрапій та відділенням від імперії цілих регіонів.

Таким чином, у IV століття до н. е. для міжнародних відносин характерний ефект поліцентризму – наявність великої кількості малих царств, що вели постійні війни між собою. Відповідно, змістом міжнародних відносин цього періоду були не відносини між державами та регіонами, а відносини між цими невеликими та нестабільними державами. Особливо ця тенденція була характерна для Південної Азії та Далекосхідного регіону.

Ще однією характерною особливістю міжнародних відносин цього періоду були повільні темпи освоєння периферії – трансляція релігійних, політичних та культурних традицій на ті землі, що вважалися окраїною цивілізованого світу. До таких територій можна віднести Японські острови, аравійський півострів, значні зони Великого Степу та Східної Європи, що не мали власної „давньої історії” та були на стадії державного формування.

Водночас, в цей період відбувається поступовий поворот до ідеї імперії, в цьому випадку, підкорення регіонального простору єдиному центрові та вихід вже об’єднаного державного утворення на міжнародну арену. Саме створення такої імперської держави стає головною метою правлячих еліт у всіх без винятку регіонах і починається процес їх формування.

2. Міжнародна ситуація в південній Азії. держава Маур’їв

Для міжнародної ситуації на півострові Індостан, починаючи з VI століття до н. е., характерна відсутність єдиного центру сили, та постійна боротьба між князівствами за владу.

Великих держав в цей період нараховувалося близько двох десятків, проте в окремих регіонах (наприклад, Пенджаб) панувала ще більша роздробленість.

Ще наприкінці VI століття до н. е. численні племена та невеликі державні утворення в басейні річки Інд були підкорені Ахеменідами, внаслідок чого Персія отримала тут ще дві провінції – Гандхара та Хінду.

Проте найбільші індійські держави були на сході від Персії. Це були Магадха та Кошала, які простягалися по середній та нижній течії річки Ганг. Не менш важливими були і Ватса у межиріччі Ганга та Ямуни, а також Аванті в верхів'ях Ямуни. Боротьба за гегемонію між цими державами характеризують міжнародні відносини в VI – V століттях до н. е.

На початку IV століття до н. е. найбільший вплив мала держава Магадга, якій врешті-решт вдалося створити першу загальноіндійську династію.

Про магадську династію Нандів збереглося дуже мало інформації. Про неї стало більш відомо тільки після того, як армія Олександра Македонського вторглася до Північної Індії. Деякі місцеві племена добровільно визнали владу македонців (Таксила), інші ж були підкорені силою.

Саме в цей період лідером, що об'єднав індійців проти зовнішнього ворога, став Сандрокотте, котрий належав до варни „кшатріїв” (воїнів) Махадги. Після того, як Олександр Македонський був змушений повернутися до Персії, він продовжував боротьбу проти македонських гарнізонів, що залишилися тут.

Посилюючи свій політичний вплив, Сандрокотте почав війну проти держави Магадха. В 317 році до н. е. йому вдалося розгромити представників династії Нандів, що правили тут, і заснувати власну династію Маур'їв (317 – 180 рр. до н. е.). Сам він увійшов в історію країни під ім'ям Чандрагупти (322 – 298 рр. до н. е.).

Після цього період політичного поліцентризму закінчився. Найбільшого розвитку держава Маур'їв досягла в середині III століття до н. е. за часів правління внука Чандрагупти – Ашоки (268 – 231 рр. до н. е.). Ця держава проіснувала до II століття до н. е.

3. Міжнародні відносини на Далекому Сході. період Чжанго та формування загальнокитайської імперії Цинь.

У 403 р. до н. е. одно з найбільших в Китаї царств – Цзинь, розпалося на три самостійні країни – Чжао, Вей і Хань. Ця подія ознаменувала собою початок нового періоду в історії Давнього Китаю – Чжанго („царств, що воюють”). Відносини між цими державами (наприклад, Чу Цинь, Янь) і стають головною складовою міжнародних відносин на Далекому Сході в цей період.

Проте, в IV столітті до н. е. формуються об’єктивні причини для створення єдиної імперської держави. Серед інтелектуальної еліти країни все більше популярною стає ідея про возз’єднання китайських земель під владою одного правителя. Саме в цей період виникає концепція „Серединної держави”, навкруги якої „живуть варвари чотирьох боків світу”

Процес об’єднання Китаю у єдину державу розпочав правитель князівства Цинь Ін Чжен, який створивши свою імперію, прибрав собі ім’я Цинь Шихуанді (259 – 210 роки до н. е.).

У 238 році до н. е. він здійснив декілька військових походів та захопив шість царств. Врешті-решт, йому вдалося об’єднати Китай в єдину державу. І хоча вже у 206 році династію Цинь було скинуто з престолу, тим не менш, тривалий період поліцентризму в Китаї закінчився.

Об’єднання Китаю було завершено в 221 році до н. е. Саме тоді Цинь Шихуанді здійснив ряд реформ, які мали сприяти закріпленню єдності новоствореної імперії. Під гаслом „всі колісники з віссю єдиної довжини, всі ієрогліфи – стандартного написання”, була створена єдина мережа доріг, ліквідовані різні системи написання ієрогліфів, введена єдина грошова система, а також система замірювання та ваги.

Столицею новоствореного царства стало місто Сяньян в колишньому царстві Цинь. Саме туди були переведені сановники всіх завойованих князівств. Імперія була розділена на 36 військових округів. Були знесені всі оборонні укріплення, які раніше розділяли ліквідовані царства.

Наприкінці свого життя Цинь Шихуанді все частіше турбували думки про власну смерть. Його останні роки пройшли у пошуках тайного еліксиру, який зробив би його вічно живим. Конфуціанці-книжники, які вважали, що імператор безцінно витрачає час, шукаючи безсмертя, жорстоко поплавилися. Як зазначається в книзі історика Сима Цяня, імператор наказав закопати живцем 450 вчених, які намагалися доказати, що вічного життя не існує. У 213 році до н. е. Цинь Шихуанді також наказав спалити всі книги, за виключенням трактатів про сільське господарство, медицину та вожіння.

4. Міжнародні відносини на Близькому Сході. Криза імперії Ахеменідів та створення держави Олександра Македонського.

Більшість країн та земель близькосхідного регіону в цей період перебувало під владою великої перської династії Ахеменідів. Проте, в IV столітті до н. е. ця імперія зазнала важкої соціально-економічної та політичної кризи. Поступово починаються повстання і бунти в провінціях-сатрапіях, які намагаються здобути незалежність. Близько 360 року до н. е. від імперії відпав острів Крит. Одночасно відбувалися повстання в фінікійських містах, Єгипті, а також в сатрапіях Малої Азії. За часів правління Артаксеркса II (404 – 359 роки до н. е.) була втрачена Північно-Західна Індія, а Хорезм та лакські племена з васалів імперії перетворилися на її рівноправних союзників.

Стабілізувати ситуацію намагався новий правитель – Артаксеркс III (359 – 338 роки до н. е.), який енергійно взявся за об'єднання Перської імперії. У 346 році до н. е., коли проти Персії повстало фінікійське місто Сідон, він особисто очолив каральний похід. У 345 році до н. е. це місто було захоплено, а з усіма бунтівниками жорстоко розправилися. Перси кидали у вогонь дітей та жінок, перебили близько 40 тисяч чоловік. Ті, кому вдалося вціліти, стали рабами.

Тепер настала черга Єгипту. Взимку 343 року до н. е. Артаксеркс III виступив проти нього.

Вирішальна битва відбулася біля Пелусії, де проти Артаксеркса III вийшла армія, яка складалася з 60 тисяч єгиптян, 20 тисяч грецьких найманців, і стільки ж лівійців. Проте персам вдалося провести свої кораблі вверх за течією Нілу і перська армія зайшла таким чином в тил єгиптянам. Становище бунтівників ще більше погіршилося після того, як греки перейшли на бік Артаксеркса III. В 342 році до н. е. перси знову захопили Єгипет.

Артаксерксу III не вдалося довго насолоджуватися перемогами. У 336 році до н. е. його було скинуто з престолу сатрапом Арменії Кодоманом, який прибрав царське ім'я Дарій III (336 – 330 роки до н. е.).

У свою чергу, новому правителю, замість того, щоб здійснювати нові походи, довелося захищати свою імперію від македонців.

У 338 році до н. е. македонський цар Філіп II (382 – 336 роки до н. е.) підкорив собі грецькі міста. В тому ж році його було обрано командиром грецько-македонської армії для походу на Схід. Вже у 336 році до н. е. він направив загін з 10 тисяч чоловік для підкорення західного узбережжя Малої Азії.

Проте в тому ж році Філіп II загинув від рук бунтівників, а новим царем став його двадцятирічний син Олександр (356 – 323 роки до н. е.). Розуміючи, що для походу на Персію потрібна значна підготовка, він відкликав воїнів з Малої Азії, тим самим заспокоївши Дарія III, який так нічого і не зробив для захисту від македонського вторгнення.

В свою чергу, Олександр ретельно готувався до походу. Навесні 334 року до н. е. македонська армія розпочала війну проти персів. Вона складалася з 30 тисяч піхотинців та 5 тисяч кінноти.

Відправляючись у похід, за свідченням Плутарха, Олександр роздаровував усі багатства, які у нього були в Македонії. „Що ж ти залишаш собі?“, – запитали його близькі соратники. „Надії“, – гордо відповів полководець. „Тоді ми хотіли б увійти до тебе в долю“, – у свою чергу зреагували його слуги.

Перше зіткнення відбулося влітку 334 року до н. е. на березі Геллеспонту (сучасні Дарданелли), біля річки Гранік. Переможцем вийшов Олександр. Після цього він захопив грецькі міста в Малій Азії та попрямував вглиб країни.

Влітку 333 року до н. е. македоняни захопили Кілікію та після цього відправилися в Сирію, де були зосереджені головні сили персів. В листопаді 333 року до н. е. відбулася битва при Іссі, на кордоні Кілікії та Сирії. І знову Олександр переміг свого ворога.

Розгром персів був настільки блискучим, що Дарій III втратив контроль над собою. Кинувши свою родину напризволяще, він у паніці покинув поле бою.

Після цього Олександр захопив фінікійські міста Арад, Бібл, Сідон до Сирії, де 1 жовтня 331 року до н. е. відбулася вирішальна битва з персами під Гавгамелами. Незважаючи на численну перевагу війська Дарія, македоняни знову перем, а також Тір. Восени 332 року до н. е. македоняни, відкинули пропозицію Дарія III про мир та захопили Єгипет.

Звідси Олександр повернувся огли, захопивши Вавілонію та перські столиці Персеполь і Пасаргади. Держава Ахеменідів перестала існувати і на Близькому Сході наступала епоха еллінізму.

5. Міжнародні відносини на Середземномор'ї

Починаючи з VI століття до н. е. в середземноморському регіоні домінувало фінікійське місто Карфаген. До його складу увійшли південь Іспанії, західна Сицилія, Пітіуські острови та північна Африка.

Коли в середземноморському регіоні почала зміцнюватися Перська держава, карфагеняни не стали воювати з нею. Вони уклали з Ахеменідами нерівноправну угоду, яка, однак, дозволяла їм проводити активну політику проти грецьких міст Сицилії та південної Італії, а також на островах Корсика та Сардинія.

Великим успіхом зовнішньої політики Карфагену в середині VI століття до н. е. було встановлення дружніх відносин з етрусками, що населяли центральну Італію.

Розквіт Карфагену припадає на період з середини IV століття до середини III століття до н. е. Об'єктом його експансії в цей період стають землі північної Африки. Карфагенянам вдалося захопити значну територію навколо свого міста, а також перемогти в серії війн місцеві племена та перетворити їх на своїх підданих.

Намагаючись встановити контроль у північно африканському регіоні, Карфаген почав активну колонізацію на узбережжі сучасних Тунісу та Алжиру. Його кораблі виходили в Атлантичний океан. Активно колонізувалися також узбережжя Марокко та Мавританії.

Найбільш масштабну експедицію по освоєнню узбережжя Атлантичного океану очолив мореплавець Ганнон (V століття до н. е.). Його ескадра складалася з 60 кораблів та 30 тисяч чоловік.

Проте у 60-х роках III століття до н. е. Карфаген зіштовхнувся з новою силою, що вийшла на арену Середземномор'я – з Римською республікою. Між ними почалася запекла боротьба за лідерство у регіоні. В ході Пунічних війн III – середини II століття до н. е., територія Карфагенської держави увійшла до складу Риму. На довгі віки римляни стали головними господарями в регіоні.

Таким чином, період з IV по III століття до н. е. в історії міжнародних відносин на Сході характеризується встановленням єдиних центрів влади в усіх регіонах стародавнього світу. Це, у свою чергу, слугувало основою для встановлення та розвитку вже глобальних, євразійських міжнародних зв'язків, що було характерне для епохи середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Л. Б. История Востока / Леонид Борисович Алаев – М. : РОСМЭН, 2007. – 496 с.
2. Васильев Л. С. История Востока. Т – 1 / Леонид Сергеевич Васильев. – М. : Высшая школа, 2001. – 512 с.
3. Зінченко А. Л. Історія дипломатії від давнини до нового часу / Арсен Леонідович Зінченко. – К. : Проза, 2005. – 560 с.
4. История древнего Востока / [авт. текста В. И. Кузищин]. – М. : Высшая школа, 1979. – 456 с.
5. Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу / Олег Прокопович Крижанівський. – К. : Либідь, 2002. – 592 с.
6. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: Підручник / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2002. – 736 с.
7. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
8. Рубель В. А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки: Навч. посібник / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
9. Уэллс Г. Очерки истории цивилизации / Герберт Уэллс. – М. : Эксмо, 2004. – 960 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які характерні риси були притаманні міжнародним відносинам на Сході на рубежі давнини та середньовіччя?
2. Охарактеризуйте процес переходу від поліцентричної моделі до створення імперій на Близькому Сході.
3. Охарактеризуйте процес переходу від поліцентричної моделі до створення імперій на Далекому Сході.
4. Охарактеризуйте процес переходу від поліцентричної моделі до створення імперій в Середземномор'ї.
5. Охарактеризуйте процес переходу від поліцентричної моделі до створення імперій на півострові Індостан.

ЛЕКЦІЯ II.
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ХАНСЬКОГО КИТАЮ ТА
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ В
III СТ. ДО Н. Е. – II СТ. Н. Е.

1. Боротьба Ханського Китаю проти хунну в III – II століттях до н. е.
2. Дипломатична місія Чжен Цзяна та відкриття Великого Шовкового Шляху.
3. Дипломатія імператора У-ді. (140 – 87 рр. до н. е.). Створення далекосхідної зони впливу китайської імперії.
4. Міжнародні відносини на Далекому Сході в I – на початку II століттях нашої ери.

1. Боротьба Хунського Китаю проти хунну в III– II століттях до н. е.

На початку III століття до н. е. Китай нарешті очолила династія, спроможна не тільки силою об'єднати країну, але й створити умови для її подальшого розвитку. У 202 році до н. е. до влади у „Піднебесній”, на хвилі повстання проти попередньої династії Цинь, до влади прийшов амбітний пейський чиновник Лю Бан (247 – 195 рр. до н. е.), який став родоначальником нової династії Хань. Імператор взяв собі храмове ім'я Гао-цзи та зробив своєю столицею місто Чаньань.

Лю Бан, походив з округу Пей, (сучасної провінції Цзянсу). Він був фізично сильним, любив випити та часто з гордістю згадував про своє низьке походження. Виконуючи обов'язки судді, він дивував оточення своєю енергійністю та заповзятістю. Блискучий кар'єрі чиновника допоміг вигідний шлюб – один з знатних чиновників віддав за нього свою дочку. Дружина Лю Бана, що увійшла в історію, як імператриця Лю, вже після того, як її чоловік став володарем „Піднебесної”, любила згадувати, що вже давно знала, яка доля чекає на нього. Вона розповідала, що саме Небо осяяло ореолом голову її чоловіка, як доказ того, що на цю людину чекає блискуче життя.

У 209 році до н. е., після смерті імператора Цинь Шихуанді, народ Пея підняв бунт, стративши свого намісника та призначивши Лю Бана на його місце. Після семирічної боротьби проти цинів йому вдалося поширити владу на всю „Піднебесну”. Проте вважається, що правління нової династії почалося у 206 році, коли останній цинський імператор передав свої повноваження Лю Бану.

Намагаючись не допустити нові смути, новий імператор провів серію адміністративних реформ, які мали сприяти створенню ефективної державної моделі. Серед всього іншого, за наказом володаря, створювалося відомство (Посольський приказ), що безпосередньо відповідало за зовнішню політику „Піднебесної”. Посольський приказ (да хунлу) мав організовувати переговори між володарями та варварами. Цим Гао-цзи підкреслював важливість зовнішньої політики, як одного з основних напрямків діяльності новоствореної держави.

Дійсно, з перших років правління нової династії їй вистачало зовнішніх загроз. Країна ще не пододала всі кризові явища попереднього періоду, і тому не могла ефективно боротися проти ворожих зовнішніх сил. Найбільш серйозна небезпека, з якою стикнувся Гао-цзи, йшла від хунну – тюркомовних кочових племен, що мешкали вздовж північних кордонів Китаю.

Хунну – кочовики, яких китайці називали сюнну, населяли величезну територію від Великого Китайського Муру на сході, до Алтайських гір та степів сучасного Казахстану на заході, від лісів Забайкалля та південного Сибіру на півночі, до Тибетського нагір'я на півдні. Розмовляли вони мовами, що належали до чотирьох лінгвістичних груп: тюркської, монгольської, тунгусько-манчжурської та тибетсько-тунгуської. Кочовики займалися скотарством, їхнім головним багатством була худоба: вівці, кози, корови, верблюди. Ще однією формою збагачення були військові набіги на сусідні країни: Китай, Східний Туркестан (сучасний Сичзян) та держави Середньої Азії.

З кочівниками китайці познайомилися ще в період династії Чжоу. Розширення чжоусців на північ, врешті-решт торкнулося земель з яких протягом століть харчувалися хунські скотоводи. Кочівники, незадоволені тим, що їхні пасовища зайняті селянами, у яких в такому випадку доводилося купувати зимовий корм для худоби, часто по

грабіжницьким цінам, здійснювали набіги на майже беззахисні поселення землеробів. За висловом американського історика Р. Крюгера „Ці набіги були не більш ніж комашине токовище у голові чжоуського гіганта”, але потребували організації каральних експедицій у відповідь. Так, князівство Цинь, ще до завоювання всього Китаю, прославилося своєю успішною боротьбою проти сюнну, за що його називали „царством тигрів та вовків”. Через кілька років циньський володар Цинь Шихуанді, підкоривши „Піднебесну”, намагався захистити її від постійних набігів кочівників. Для цього він розпочав будівництво Великого Китайського Муру.

На деяких ділянках кордону вже раніше існували оборонні споруди. За наказом імператора, вони були поєднані у єдину стіну, завдовжки 4 тисячі кілометрів. Будівництво Великого Китайського Муру завершилося тільки через 10 років силами 300 тисяч робітників.

На відміну від Цинь Шихуанді, Лю-Бану доводилося протистояти не розрізненим кочовим племенам, а могутньому військово-політичному союзу, що склався наприкінці III століття до н. е. Верховний вождь цього військово-племенного утворення – шаньюй Моде (209 – 174 рр. до н. е.) поруч з традиційною, легкою кавалерією, створив і важку, чим значно посилив військові можливості своєї армії. Моде захопив величезну територію, яка доходила до ріки Орхон на півночі, ріки Ляохе на сході, до басейну ріки Тарим на заході. У 205 році до н. е. сюнну почали здійснювати грабіжницькі набіги на прикордонні області „Піднебесної”. За часів царювання Лю Бана, кочівники проникли вглиб китайської території до міста Таньюань. Тут, у 200 році до н. е. армія кочівників, що налічувала 400 тисяч вершників, розгромила 300-тисячну армію першого ханського імператора. Сам Лю Бан лише дивом врятувався від хунського полону.

У цій битві імператор особисто повів війська в атаку. Після першої ж сутички, хунну наче почали відступати. Ханський авангард, очолюваний Лю Баном, кинувся наздоганяти супротивника, відірвавшись від головних сил. Цим скористалися кочовики і припинили відступ. Врешті-решт, імператора з залишками його загону оточили в горах Байден. Тільки після того, як Лю Бан пообіцяв укласти принизливий мир, хунну зняли облогу.

Не маючи коштів на організацію нового походу, та на підтримку прикордонних укріплень, імператору довелося дещо змінити принципи політики щодо кочівників. У 198 році до н. е. він уклав з сюнну, договір, „заснований на мирі та родинності”. Цією угодою він фактично визнавав себе данником хунського шаньюя, беручи на себе обов’язки платити данину (шовк, вино, рис) та віддавати ханських принцес в дружини вождям кочівників. Сам Лю Бан дещо схитрував, та відправив до кочівницького стану дівчину з бідної родини, замість принцеси.

Проте перемир’я між двома світами виявилось недовготривалим. Періодично, хунну, розраховуючи на легку наживу, здійснювали набіги на прикордонні райони „Піднебесної”. Лю Бан неодноразово брав участь у каральних експедиціях проти неспокійного сусіда, аж поки у 195 році до н. е. загинув від хунської стріли.

Після загибелі китайського імператора, Моде вирішив знову напасти на „Піднебесну”. Оскільки у нього не було формального приводу для цього, він вирішив спровокувати конфлікт. У 192 році до н. е. він відправив до Китаю послання, у якому запропонував вдові Лю Бана імператриці Лю шлюбний союз. При цьому, за свідченням історика Сима Цяня, цей лист був „пустопорожнім і зухвалим”. З точки зору конфуціанської моралі, яка вимагала від вдови вірності, навіть покійному чоловікові, такі дії хунського шаньюя розцінювалися, як глибока неповага та порушення загально визнаних норм поведінки.

Протягом наступних років стало остаточно зрозуміло, що політика щодо кочівників, яку проводив Лю Бан, виявилася неефективною. Спустошувальні набіги періодично повторювалися. Так, за часів правління імператора Вень ді (179 –156 рр. до н. е.) 100 тисяч ворожих вершників подолали східні перевали та вторглися в долину річці Вей, менш ніж в 200 кілометрах від Чаньяню. Для того, щоб зупинити сюнну, було зібрано величезну армію, у склад якої входило близько тисячі бойових колісниць.

Мир порушувався знову і знову, незважаючи на те, що Чаньянь періодично сплачував данину. Крім того, китайських

принцес відправляли гунським вождям як дружин. Але це не зупиняло „варварів” на шляху до легкої наживи.

Розуміючи небезпеку набігів хунну, китайці продовжували вдосконалювати систему укріплень на північних кордонах. В цей час широко впроваджуються охоронні пости, які спостерігали за пересуванням ворога.

Проте необхідно було не тільки удосконалювати старі методи боротьби, що виявилися неефективними, але і створювати нові. Китайські імператори робили ставку на створення важкої кавалерії – головної ударної сили у боротьбі проти сюнну. Тому було значно збільшили кількість імператорських табунів та пасовищ.

Процес переозброєння та переосмислення стратегії антихунської боротьби виявився довготривалим та завершився тільки за часів правління імператора Лю-че, що взяв храмове ім'я У-ді (140 – 87 рр. до н. е.).

У-ді вважається найбільш талановитим та ініціативним ханським імператором. Він обійняв престол у шістнадцять років та царював протягом п'ятдесяти чотирьох років. Початок його правління збігся з тріумфом конфуціанства, ідеї якого молодий імператор намагався впроваджувати у реальне життя. Так, було організовано систематичний пошук здібних людей для державної служби. Їх виявляли за рекомендаціями та за допомогою державних іспитів. Крім того, імператор розпочав боротьбу проти аристократії, вимагаючи від неї розділу земельних володінь між усіма синами.

У-ді любив займатися фізичними вправами, обожнював полювання на хижаків. Його гарем був наповнений вродливими наложницями. Часто закохуючись у своїх фавориток, він присвячував їм поеми.

Старість імператора була пов'язана з трагедією. Його син, який мав продовжити справу батька, наклав на себе руки, через інтриги ворогів.

Головним зовнішньополітичним завданням Китаю у період правління імператора У-ді залишалась боротьба проти неспокійних хунських племен. На відміну від своїх попередників, новий імператор мав у своєму розпорядженні значно більше ресурсів для цієї боротьби. Було остаточно

сформовано армію нового типу, основу якої становила важка кіннота. До складу війська У-ді входила також легкоозброєна кавалерія та піхота, що була озброєна самострілами. Це була нова, але винятково ефективна зброя. Для того, щоб натягнути тязь, воїну доводилося лягати на спину, впираючись у самостріл ногами. Але ці незручності були виправданими. Стріли легко пробивали будь які лати та щити.

Перші військові експедиції проти хунну показали ефективність військових нововведень. Китайцям вдалося повністю витіснити кочові племена за межі „Піднебесної”. У 127 році до н. е. від кочовиків було звільнено район Ордос, який містився у долині ріки Хуанхе. Протягом наступних років, цей регіон заселили близько ста тисяч китайських поселенців.

У 124 та 123 роках до н. е. хуннів остаточно витіснили з південних районів „Піднебесної”. Війна продовжилася в степах сучасної Монголії – на корінних землях кочівників. Найбільшого успіху ханці досягли у 119 році до н. е., коли захопили північну ставку шаньюя та вирізали понад 90 тисяч чоловік. Перемоги китайців змусили кочівників перенести свою столицю далеко на північ, а деякі племінні вожді визнали владу китайського імператора.

Китайці не тільки відремонтували Великий Китайський Мур, але й подовжили його на північний захід, на землі, які було завойовані у кочівників. Було значно удосконалено систему фортифікаційних споруд. Ці походи стали переломними у зовнішній політиці Ханського Китаю, після закінчення якого У-ді приступив до реалізації більш масштабних замислів.

2. Дипломатична місія Чжан Цзяна та відкриття Великого Шовкового Шляху

Створення Великого Шовкового Шляху найбільш масштабного торговельного транзитного шляху у середньовічній історії Сходу також пов'язано з ім'ям імператора У-ді. У 138 році до н. е. китайський володар відправив загін зі 100 чоловік на чолі з видатним мандрівником, дипломатом та шпіоном Чжан Цзянем на північний захід з метою сформувати антихунську військову коаліцію з сусідніми державами. Чжан

Цзяну було доручено вступити у контакти з вождями племені ючжи, що ворогували з сунну. Зазнавши поразки від своїх суперників, ючжи відійшли на захід. У-ді вирішив направити до них свого представника, для того, щоб розшукати їх та вмовити повернутися на схід для спільної боротьби.

Під час мандрівки Чжан Цзян потрапив у полон до хунну, де провів 10 років, перш ніж здійснив втечу, а потім продовжив подорож. Він пройшов через пустелі Синьцзяну та досяг долини І-лі, де сподівався знайти юджи. Але, виявилось, що інші племена витіснили звідси потенційних союзників. Чжан Цзян вирішив йти далі на захід. Врешті-решт, він досяг країни, яку китайці називали Да Юань (Фергана), розташовану на півночі від сучасного Афганістану. Це була окраїна Парфянського царства. Згідно з легендою, саме звідси Чжан Цзян привіз до „Піднебесної” волоський горіх та виноградну лозу. Також він зібрав докладні свідчення про внутрішні ресурси, населення, торгівлю, військові сили відвіданих країн, дізнався про існування Індії (Шеньду) та Аршакідської Парфії (Ансі).

Вертаючись додому, мандрівник нарешті відвідав Бактрію, де й розшукав ючжи, але запропонований їм договір було відхилено. Під час подальшої подорожі, він знову потрапив до хунського полону, але у 126 році до н. е. йому вдалося втекти та повернутись до Чаньяню.

Інформація, яку доставив Чжан Цзян імператору, застала У-ді замислитися над необхідністю встановлення торговельних зв'язків з країнами, на заході від „Піднебесної”. Проте для цього, необхідно було витіснити з північно-західних кордонів сунну, що створювали „буферну зону” між Китаєм та Середньою Азією. Це було зроблено у 121 році до н. е. китайською армією під керівництвом генерала Хо Цюй-біна. Військовоначальнику вдалося вигнати кочовиків з Ганьсу та відрізати їх від союзних племен тибетського нагір'я. У 119 році до н. е. китайці знову розбили хунну та витіснили їх ще далі на північ. На відвоєваних територіях – від Цзіньчена до Дуньхуана – були збудовані військові поселення та лінія міцних оборонних споруд.

Проте район Ганьсу був тільки плацдармом для подальших війн за контроль над територією Середньої Азії. У 108 році до н. е. У-ді здійснив вдалий військовий похід проти ворожих протодержав, які розташовувалися на річці Тарим. Це забезпечило безпеку південного напрямку Великого Шовкового Шляху та сприятливі умови для походу на Фергану. Таким чином ханці намагалися придбати коней, для своєї військової кавалерії, яка суттєво скоротилась у нескінченних війнах проти кочівників. Фергана ж була відома своїми кіньми (ферганські аргмаки), яких китайці називали „небесними”. Спочатку У-ді направив до країни Да Юань своїх представників, для того, щоб купити там коней, але народ, що жив там, не захотів їх продавати. Отримавши відмову, „Син Неба” наказав готуватися до військового походу на захід.

Перший похід на Фергану закінчився невдало. Два роки, з 104 по 102 рік до н. е. ханський генерал Лі Гуан-лі намагався дійти до країни „небесних” коней. Китайські війська досить легко досягли озера Лобнор, але подальший похід виявився вкрай невдалим.

Місцеві жителі відмовили Лі Гуан-лі у підтримці, вони не хотіли забезпечувати його військо провізією. Втративши в дорозі близько 2/3 свого військового складу, китайці повернулися додому.

Розгніваний поразкою, імператор наказав готувати новий похід. У 102 році до н. е. 60-ти тисячна армія на чолі з Лі Гуан-лі вирушила в похід. Цього разу китайцям таки вдалося дістатися столиці Фергани – міста Ерші. Через декілька днів армія відступила, отримавши від ершанців кілька тисяч коней та визнання „Сина Неба” своїм володарем.

Додому Лі Гуан-лі повернувся героєм, його перемога дозволила „Піднебесній” закріпитися в Середній Азії. Величезні втрати – п’ятдесят з шістдесяти тисяч чоловік, не вважалися великою ціною в обмін на утвердження у стратегічно важливому регіоні. На території, завойованій Китаєм, почалося будівництво військових фортець та торговельних факторій. У найбільш важливих точках, через які проходив Великий Шовковий Шлях, було розміщено гарнізони та військові поселення. У 115 році до н. е. китайський дипломат Чжань Цень

уклав військовий договір з племенами усунів, який за його словами, „мав відсікти руку у сюнну”. Ці племена, що жили вздовж західних кордонів „Піднебесної”, визнали владу імператора та погодилися відправити до Чаньаню заручників.

Завдяки військовим та дипломатичним діям вже у 115 – 114 році до н. е. було встановлено безпосередні відносини з Бактрією та іншими державами. В країни, що лежали на захід від Фергани, було направлено 10 торговельних посольств. Китайські каравани досягали Бактрії, Індії, Согдіани, Парфії.

Прокладений У-ді коридор з „Піднебесної” до далеких західних країн згодом отримав назву Великого Шовкового Шляху. Він починався у Чаньані – столиці Ханської імперії, проходив через Ганьсу до Дуньхуана. Там він розділявся на дві головні дороги, що вели до Кашгару. Перша проходила по південному краю Таримського басейну, через Хотан та Яркенд; друга – через Турфан, Кучу та Аксу. З Кашгару торговельні шляхи знову розходилися в Фергану та Бактрію, а звідси у Парфію та Індію. Закінчувався Великий Шовковий Шлях у Римі та Константинополі. Головним товаром, що Китай екпортував на захід, був шовк, саме з яким і асоціювалась „Піднебесна”. „Країна шовку” – саме за такою назвою Китай був відомий у Римській імперії. Крім того, китайські купці вивозили на продаж залізо, нікель, лакові вироби, коштовне каміння. Імпортувала ж „Піднебесна” золото, рабів, скло, прянощі, косметику. Крім того, по Великому Шовковому Шляху до Китаю потрапили такі рослинні культури як, гранатове дерево, люцерна, квасоля, шафран, горіхове дерево.

У I столітті до н. е. Великим Шовковим шляхом до Китаю потрапив буддизм. Згідно з легендою, імператор Мін ді побачив сон, після чого відправив до Центральної Азії своїх представників, щоб вони збирали свідчення про вчення принца Сідхарті. Місія повернулася додому з двома ченцями – індусами, які на спині білої кобили привезли священні тексти. У наступному столітті два парфянина переклали ці тексти китайською мовою.

3. Зовнішня політика імператора У-ді (140 – 87 рр. до н. е.). створення далекосхідної зони впливу китайської цивілізації.

Одним з напрямків активної експансивної політики „Піднебесної” стали території на півдні від її кордонів, а також Корея та Маньчжурія, звідки китайський вплив досяг і Японії.

Особливу увагу У-ді привертало до південної держави Наньое, яка стояла на шляху проникнення до Індії та інших країн Південної Азії. Вже після повернення Чжан Цзяна, імператор дізнався про багатства цього краю і навіть відправив до Індії торговельну експедицію через Південно-Західний Китай та Асам.

Через своїх посланців він дізнався про існування у Наньое багатого міста Фаньюй (Гуанчжоу), у якому починався морський торговельний шлях до Індії. В 135 році до н. е. в Наньое був направлений китайський шпion Тан Мін. Йому вдалося знайти раніше невідомий шлях до Фаньюю по річці Сицзян. Саме цим шляхом ханські війська вирушили підкоряти південну країну. Деякий час, армії „Піднебесної” не могли захопити Наньое. Лише після того, як було встановлено контроль над Великим Шовковим Шляхом у 112 – 109 роках, китайцям нарешті вдалося захопити Наньое та державу Міньюе.

Захопивши Фаньюй, „Піднебесна” отримала доступ до ще однієї важливої торговельно-морської траси. Цей шлях починався у підкореному місті та закінчувався у далекому Римі. На думку окремих західних сходознавців, за своїм значенням для середньовічної транзитної торгівлі він не поступався перед Великим Шовковим Шляхом. Відомо, що у 166 році до н. е. цим шляхом до ханського Китаю прибуло посольство римського імператора Марка Аврелія Антонія, якого китайці називали Ань Дун. Китайці сумнівалися у тому, чи були ті „римляни” дійсно офіційними особами, оскільки подарунки, що вони привезли з собою, були зроблені у Південно-Східній Азії. У Чаньані вважали, що насправді ці люди були лише торговцями. Але, ким би не були ці загадкові прибульці з Римської імперії, їх прибуття до „Піднебесної” є доказом того, що вже тоді існував морський шлях з

Заходу до Китаю, який проходив навколо Аравійського півострову, через Індійський океан.

Після завоювання країн, що розташовувалися на території сучасного південного Китаю, армія У-ді вирушила далі. Жертвами китайської експансії, цього разу, стали племена які, жили на території центрального В'єтнаму та Корейського півострова.

Новою метою неугамовного імператора У-ді стала північнокорейська держава. У 109 році до н. е., спровокувавши вбивство у Чаосянні китайського посла, володар „Піднебесної” відправив до Кореї каральну експедицію, що атакувала столицю країни з суші й моря. У 108 році до н. е. Чаосан було остаточно підкорено „Піднебесною”. Також було завойовано Манчжурію, звідки китайський вплив досяг і Японії.

Початок китайської міграції на японські острови, на думку французьких науковців В. Елісеєфа та Д. Елісеєфа був пов'язаний з вторгненням кочівників. Війни з ними протягом III століття обумовили зростання міграційних процесів. Цілі родини намагалися дістатися Японії, сподіваючись віднайти там безпеку та спокій. Їхній шлях починався з Кореї та закінчувався в північних областях острова Кюсю, з проміжними на островах Цусіма та Іка.

4. Міжнародні відносини на Далекому Сході в I – на початку II століттях нашої ери

Активна завойовницька політика У-ді мала і негативні наслідки. Масштабні зовнішньополітичні акції вкрай виснажили імператорську скарбницю та внутрішні ресурси держави. Тому наступникам імператора не вдалося перевершити його успіхи. Від завоювань ханські володарі були змушені спрямувати зусилля на підтримання порядку у своїй імперії.

Єдиним дійсно масштабним військовим походом Ханської імперії у I столітті до н. е. була компанія у Согдіані (Східній Азії) проти хунну (36 р. до н. е.), які оговтавшись від попередніх поразок, загрожували китайським позиціям на Великому Шовковому Шляху. Кампанію очолив талановитий

полководець Чень Тан. Він самовільно, без згоди імператора почав мобілізацію військ для походу. „Сина Неба” повідомили про початок війни проти хунну лише після того, як похід вже розпочався. Прибувши до Согдіани, Чень Тан оточив ставку вождя кочівників Чжичжи та у вирішальній битві розбив ворога.

Перемога врятувала полководця від гніву імператора, але лише на деякий час запобігла хунській загрозі на західних кордонах імперії. В цей період, китайські гарнізони, що стояли у оазах, вздовж Великого Шовкового Шляху, отримували лише невелику та нерегулярну допомогу від Чаньяну у боротьбі проти хунну. Тому, на початку I-го століття нашої ери кочівникам вдалося підкорити весь західний край і відрізати Китай від Великого Шовкового Шляху. Здавалося, всі попередні зусилля У-ді виявилися марними. Ще одна небезпека з'явилася на західних та північно-західних кордонах „Піднебесної” за часів правління імператора Ван Мана (9 – 23 рр. н. е.). Це були племена тибетців, що звали себе „цян”. Вони постійно вторгалися в долину Вей і навіть двічі загрожували Чаньяну. Внаслідок цього почалося масове переселення з півночі та заходу на більш безпечний південь.

Неспокійно було і на південних територіях. Наприкінці 30-х – початку 40-х років антикитайські повстання охопили північний В'єтнам, де проживали племена, які мали назву „ман”. Тут були вирізані китайські чиновники і протягом декількох років ці області жили самостійно. І все ж таки „Піднебесній” вдалося відновити свою владу в цьому регіоні. У 43 році військовоначальник Ма Юань придушив повстання та відновив спокій у північному В'єтнамі. Але бунти продовжувалися. Всього за період правління на цих територіях ханської імперії „ман” повставали 53 рази.

Лише на початку 70-х років активність ханців поступово відновилася і на півному заході. У 73 році в далекий похід проти сюнну виступила сильна армія під командуванням Доу Гу. Внаслідок серії успішних військових компаній китайцям вдалося на 65 років повернути свій контроль за частиною Великого Шовкового Шляху. Укріпленню позицій на заході сприяла і перемога у 90-му році над військами Кушанської Імперії, яка визнала владу „Піднебесної”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Елисеєв Д. Історія Китаю. Корні настоящего / Даниель Елисеєв.– СПб. : Евразія, 2008. – 311 с.
2. Каменарович К. Класический Китай / Иван Каменарович. – М. : Вече, 2006. – 416 с.
3. Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу / Олег Прокопович Крижанівський. – К. : Либідь, 2002. – 592 с.
4. Крюгер Р. Китай. Полная история Поднебесной / Рейн Крюгер. – М. : Эксмо, 2006. – 448.
5. Лёве М. Китай династии Хань / Майкл Лёве. – М. : Центрполиграф, 2005. – 224 с.
6. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2002. – 736 с.
7. Фицджеральд Ч. П. История Китая / Чарльз Патрик Фицджеральд. – М. : Центрполиграф, 2004. – 460 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте головні риси зовнішньої політики імператора імператора Гао-цзи.
2. Назвіть причини та наслідки еспедиції Чжан Цзяна.
3. Яке значення грав Великий Шовковий Шлях в історії міжнародних відносин на Далекому Сході?
4. Назвіть головні напрямки зовнішньої політики імператора У-ді. Якими були наслідки його завойовницької політики?
5. Які, на вашу думку, були наслідки експансії Ханського Китаю для країн далекосхідного регіону (Корея, В'єтнам).
6. В чому полягає сутність впливу Китаю епохи Хань на історичний розвиток Японії.
7. Охарактеризуйте зовнішню політику Ханського Китаю на початку нашої ери.
8. В чому полягає сутність політики Ханського Китаю відносно країн Середньої Азії.

ЛЕКЦІЯ III. КРАХ ІМПЕРІЇ ХАНЬ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ В III – VI СТ.

1. Крах династії Хань наприкінці II – початку III століття.
2. Завоювання Північного Китаю хуннами. Династії молодша та старша Чжао.
3. Сянбійська держава Янь та Тибетська династія молодша Цінь.
4. Сянбійська держава Тоба.

1. Крах династії Хань на початку III століття

Відкриття трансєвразійських торговельних шляхів, серед всього іншого, обумовило перетворення кочівницьких держав Великого Євразійського степу на активних акторів міжнародних відносин. Цей регіон, що широкою смугою тягнувся від Тихого океану до Карпатських гір, заселяли племена, що займалися скотарством. Не гребували кочівники і грабіжницькими походами на сусідні землеробські держави. Але справжньою „золотою жилою” для них виявився Великий Шовковий Шлях, що давав необмежені можливості для збагачення. Його можна було використовувати одразу кількома способами:

1. Прямий грабунок торговельних караванів за допомогою військової сили.
2. Надання охоронних послуг купцям, захищаючи каравани від зазіхань інших кочівників.
3. Захват територій, через які проходили трансєвразійські торговельні шляхи. У цьому випадку купці були змушені платити мито, яке встановлювали завойовники. Взаємін торгівці отримували можливість безпечно проводити свої каравани через підконтрольні кочівникам території.

Звичайно, на право економічного використання торговельних шляхів було дуже багато претендентів. Війни за контроль над степом стали буденним явищем. Постійна загроза війни, безконечні конфлікти з сусідами обумовили формування у кочівників специфічних форм державності. Саме в епоху

середньовіччя відбувається становлення орди – тотального суспільного об'єднання, спрямованого на реалізацію перш за все військових завдань. З цього моменту кочівники не тільки грабували сусідні території, але і мали достатньо сил для захоплення землеробних країн.

Після падіння династії Хань у 220 році кочівники більш ніж на 300 років стають справжніми господарями у Далекосхідному регіоні.

Наприкінці II - на початку III століття славетна Імперія Хань переживала часи гострої та затяжної кризи, від якої так і не вдалося оговтатися. Майже нічого не нагадувало про великі часи перших ханських імператорів – ініціативних та талановитих володарів, що перетворили „Піднебесну” на велику світову імперію. Країною правили гаремні євнухи, що грабували скарбницю, їм протистояли генерали, які прагнули до одноосібної диктатури. Інтриги, заколоти, громадянські конфлікти, селянські повстання вели імперію Хань до загибелі.

У 184 році в країні почалося селянське повстання „жовтих пов'язок”. Сил на замирення заколотників в уряді вже не було. Проти повстанців виступили наймогутніші аристократи, що створили приватні армії. Саме в їхніх руках зосередилась влада після того, як повстання було потоплене у крові. Аристократи, у свою чергу розпочали жорстоку боротьбу за владу.

У 196 році військово начальник Цао Цао вмовив імператора Сян-ді (189 – 220) перебратися з Лояну, який на той час був столицею Ханської імперії, до власної столиці Сюй у Ігуані. Маючи необмежену владу, генерал все таки, вдавав видимість правління Ханської династії. Проте, після його смерті у 220 році, його син наказав убити останнього ханського імператора.

Після загибелі Сян-ді у китайській історії почалася епоха Сань-го – „Троєцарства” (220 – 316). На півночі було створено царство Вей, на заході – Шу, на півдні – У. Нові державні утворення продовжували нескінченну війну між собою. За цей період кількість населення скоротилася з 60 до 7,7 млн. чол. Як висловився відомий український сходознавець В. А. Рубель: „Лише надзвичайна терплячість, працьовитість та витриманість

дали можливість китайцям вижити і не вимерти поголовно”. На деякий час ситуацію вдалося стабілізувати під час правління Сима Яня, який започаткував династію Цзинь (280 – 316). Але період стабільності виявився недовготривалим. Економіка держави була зруйнована, на півночі Китаю почався голод, траплялися випадки людоджерства.

В цей момент на Китай напали хунну. На початку III століття сюнну самі були змушені відстоювати свої права на володарювання у Великому Степу. Їх суперниками були монголомовні сяньбійці. Після кривавої боротьби сяньбійці здобули перемогу, але внутрішні чвари, що спричинили розкол в їхньому племінному союзі, дозволили хунну повернути втрачені було домінуючі позиції. За період свого досить нетривалого ренесансу, сюнну вдалося досягти небачених зовнішньополітичних успіхів. На думку Р. Крюгера: „історія північних районів Китаю протягом наступних двох століть – це історія прикордонних кочових племен, а не китайців”.

Частина хунських племен також вирушила на захід, де, об’єднавшись з іншими кочовими племенами, у IV столітті здійснила великий похід у Європу, під керівництвом легендарного Атили.

2. Завоювання північного Китаю хуннами. Династії Молодша та Старша Чжао

На початку VI століття хунну почали завойовувати ослаблений Китай. Ініціатором завоювання виступив вождь кочівників Лю Юань. Як і багато інших сюнських керманів, він отримав освіту у „Піднебесній”. Тому при його дворі було запроваджено китайський церемоніал, а себе Лю Юань проголосив нащадком ханської династії та прагнув „повернути” собі китайський трон.

Першою жертвою кочовиків стало ослаблене царство Цзинь. У 304 році кочовики вторглись у Північний Китай і створили там свою державу. Згодом у 316 році було захоплено обидві столиці Китаю – Чаньань та Лоян. Тут було проголошено про створення хунської династії Молодша Чжао (у китайській історіографії – Хоу Чжао), влада якої ширилася на західну

частину північного Китаю. Східна ж частина держави опинилася під владою прибічника Лю Юаня – колишнього китайського раба Ши Ле. Він організував похід на південь Китаю, в ході якого було винищено близько 100 тис. китайців, у тому рахунку 48 китайських князів. У 329 році Ши Ле захопив всю територію Молодшої Чжао та заснував власну династію Старшу Чжао. Винятком стало північно-західне князівство Лян, яке ще протягом 50-ти років зберігало незалежність.

Таким чином, внаслідок хунських завойовницьких походів в першій половині IV століття „Піднебесна” розкололася на північну хунську державу Старша Чжао, та південну державу, що управлялася китайською династією Східна Цзинь.

3. Сянбійська держава Янь та тибетська династія Молодша Цинь

Хунська північно-китайська держава існувала недовго. Намагаючись зберегти свою владу, Ши Ле, повністю вирізав всю родину свого колишнього правителя Лю-Юаня, але так і не зміг закріпитися серед жорсткої ієрархії хунну. Після смерті засновника Старшої Чжао, його сини пересварилися за владу і ослаблена, політично нестабільна країна була захоплена монголами – сянбійцями.

Первинним місцем розселення сянбійців був район вздовж річки Ширамурен в Південній Маньчжурії, а також найпівнічніша частина Корейського півострова і північна частина нинішньої китайської провінції Хебей. У першій половині IV в. у них утворився сильний племінний союз– муюн.

Сянбійці відродили кочівницьку державу Янь, що була зруйнована 100 років тому царством Вей, і захопили Корею. Проте у центральних та західних районах північного Китаю їхня влада залишалася слабкою. Цим вирішили скористатися племена тибетців, які у другій половині IV століття завоювали Північний Китай і заснували на цих територіях свою династію – молодша Цинь.

Племена, що говорили тибето-тангутською мовою, мешкали в західній частині Північного Китаю і спочатку підкорялися хунну. Скориставшись їх боротьбою з сяньбійцями, тибето-тангутські племена утворили в 351 р. на території нинішніх китайських провінцій Хенань і Шаньси свою державу, що увійшла до історії під китайською назвою Цянь-Цинь. До 370 р. тибето-тангутським племенам вдалося підкорити собі всі племена, що мешкали тоді у Північному, Північно-Західному і Західному Китаї.

Першим імператором тибетської династії став Фу Цзян. Йому вдалося зібрати велику армію, що складалася не тільки з традиційної кавалерії, але й з піхоти, в яку він рекрутував велику кількість китайців, що мали досвід облоги міст. Завдяки цьому, йому вдалося захопити монгольську державу Янь, тюркське царство Тоба, і нарешті західне китайське царство Вранішня Лян.

Отримавши освіту у Китаї, Фу Цзян, як і Лю Юань за півсторіччя до нього, мріяв про поширення своєї влади на всю „Піднебесну”. Тому, у 383 році він відправив майже мільйонну армію на підкорення південного Китаю, де продовжувала царювати китайська династія Цзинь. Але у битві при Феньшуй він зазнав поразки та панічно втік. Після повернення з невдалого походу, Фу Цзяна, разом з його родиною було вбито.

4. Сяньбійська держава Тоба

Після смерті першого імператора, тибетська держава розкололася на 16 окремих князівств. Деякі з них жили грабіжницькими набігами, деякі – намагалися торгувати з країнами Центральної Азії. Разом з монголами та хунну вони створювали нестійкі військово-політичні коаліції, головним завданням яких був грабунок торговельних караванів, що намагалися йти по Великому Шовковому Шляху. При цьому, традиційні суперники китайців – хунну, зрештою, деградували до рівня пастухів, що населяли район Ордос. Монголам, навпаки, вдалося відновити державу Тоба, що поступово почала розширювати власну територію.

До 440 року влада сяньбійців поширилася на весь північний Китай і на той час монгольська держава стала однією з наймогутніших імперій Далекого Сходу. Згодом володіння Тоби збільшилися за рахунок південно-китайських територій до ріки Янцзи. Столицею держави стало місто Лоян. Але сяньбійці не зупинилися на досягнутому, намагаючись завоювати торговельні шляхи на заході Китаю, які знаходилися під політичним впливом Ханської імперії. Проте там вже давно господарювали інші кочівники – жужани.

Під ім'ям жужанів відомі монголономовні кочівники, що мешкали на території пізнішої Монголії в другій половині IV в. і на початку V в. Вони оволоділи величезним простором від гір Тяньшаня і Карашара (у сучасному, Синьцзяні) на заході до Великого Китайського муру і Хінганського хребта на сході. У V столітті виник жужанський племінний союз. Голова жужанів взяв титул кагана. Вони часто проводили військові набіги на Китай.

Боротьба сяньбійців з жужанями продовжувалася більш як півстоліття. Лише в 449 році жужанів було витіснено за межі володінь сяньбійців і вони були знесилені настільки, що вже не в змозі були продовжувати свої набіги. З VI в. це об'єднання стало ще більше слабшати внаслідок внутрішніх суперечок і відпаданню ряду підвладних племен. У 552 р. жужанів розгромили алтайські тюрки, а їхнього кагана Анахуаня було вбито, а до 555 р. тюрки захопили всі володіння жужанів. Після цього, під владою сяньбійців опинилася територія, що простягнулася на заході до Фергани, а на сході – до кордонів Корейського півострова.

Врешті-решт, як це неодноразово траплялося у китайській історії, ханцям, вдалося китаїзувати своїх поневолювачів. Після 490 року у Північному Китаї заборонили використовувати мову кочівників, їхнє вбрання та обряди. Китайська мова стала державною, а імператори, монголи за походженням вважали себе китайцями. Відповідно, південна держава Східна Цзинь розглядалася ними, як „бунтівна провінція”.

Лоянський період історичного розвитку монгольської держави Тоба характеризується занепадом кочової аристократії та відродженням китайського чиновництва, разом з яким у

суспільне життя повернулися ідеї конфуціанства, як офіційної державної ідеології. Це в свою чергу, підірвало могутність Тоби, яка фактично відмовилася від тих принципів, що були її фундаментальною основою. Приблизно з 20-х років VI століття почався процес руйнації монгольської імперії. Залишки племен, що були незадоволені насильницькою китаїзацією, повстали у районі Одросу та Шансі. Під час одного з заколотів, повстанці захопили Лоян та вирізали кілька тисяч китайців.

У 550 році Тоба розкололася на дві окремі держави – Північну Ци та Північну Чжоу, що протягом 40 років вели криваву війну між собою. Останню крапку в історії сянбійської імперії поставив представник китайської знаті Ян Цзян (581 – 604). У 581 році він знищив родину царя Північного Чжоу та проголосив себе імператором – засновником нової династії Суй (581 – 618).

ЛІТЕРАТУРА

1. Елисеєв Д. История Китая. Корни настоящего / Даниель Елисеєв.– СПб. : Евразия, 2008. – 311 с.
5. Каменарович К. Классический Китай / Иван Каменарович. – М. : Вече, 2006. – 416 с.
6. Крюгер Р. Китай. Полная история Поднебесной / Рейн Крюгер. – М. : Эксмо, 2006. – 448.
7. Фицджеральд Ч. П. История Китая / Чарльз Патрик Фицджеральд. – М. : Центрполиграф, 2004. – 460 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. До яких змін у політичному житті кочових народів призвело формування Великого Шовкового Шляху?
2. В чому полягала криза Імперії Хань в III столітті та до яких наслідків вона призвела?
3. Охарактеризуйте зовнішню політику держав хунів – Молодша та Старша Чжао.
4. Охарактеризуйте головні напрямки зовнішньої політики сянбійської держави Тоба.

ЛЕКЦІЯ IV. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ В VI – X СТ.

1. Зовнішня політика династії Суй (581 – 618).
2. Синкретична імперія Тайцзуна (597 – 649). Особливості відносин Танського Китаю та Великого Степу.
3. Зовнішня політика Танського Китаю у VII – XI століттях.
4. Міжнародна ситуація на Далекому Сході у IX – XII століттях.

1. Зовнішня політика династії Суй (581 – 618 рр.)

Найнебезпечнішим зовнішнім ворогом новопроголошеної династії Суй був могутній каганат тюркутів (давніх тюрк), якому роздроблений Китай платив обтяжливу данину, оформлену, як „добровільні подарунки”.

Великий тюркутський каганат утворився у середині VI столітті біля Алтайських гір і в степах Семиріччя, на кордонах Середньої Азії. Там було створено могутню державу, центром якої спочатку були степи Алтаю. Згодом, тюрки, розгромивши жужанів, захопили величезні простори Центральної Азії аж до Жовтого моря. Ослаблений усобицями Китай, був змушений виплачувати тюркському кагану данину шовковими тканинами (до 100 тис. кусків щорічно).

Між 563 і 567 роками тюркутські загони рушили в межиріччя річок Сирдар'ї і Амудар'ї та завдали рішучої поразки племенам, що панували в цій частині Середньої Азії і називалися ефталітами. За підтримки Сасанідського Ірану, ефталітів було розгромлено, і тюрки почали встановлювати верховну владу над Согдом або Маверанахром (середньовічні назви Середньої Азії). Географія набігів кочовиків значно розширилася. У джерелах відмічені їх набіги (у 70-х роках VI в.) на поселення і міста в районі Керченської протоки, в районі ріки Гурган (Гюрген) на південний схід від Каспійського моря, а також і в областях, близьких до Корей. Вони збирали данину з підкорених та залежних народів і брали мито

з транзитної торгівлі, особливо з торгівлі китайським шовком-сирцем і шовковими тканинами.

Перший імператор суйського Китаю вирішив звільнитися від такої обтяжливої опіки. Перш за все, він наказав відремонтувати та розширити Великий Китайський Мур. Коли цього виявилось недостатньо, довелося використовувати традиційні у відносинах між Степом та Китаєм дипломатичні методи: підкуп, династійні браки, обмін заручниками та демонстрацію сили.

У 582 році тюркути вторглися в „Центральну рівнину”. Китайцям вдалося відбитися, але сил на подальшу боротьбу проти ворога у Ян Цзяна вже не було. Імператор вирішив вдатися до дипломатії. До ставки тюркутського кагана було направлено хитрого дипломата Чжан Суньшена, якому вдалося пересварити пихатих та користолобних тюркутських ханів. У 584 році в каганаті почалися усобиці. Отримавши важливу передишку, імператор в 589 році захопив південний Китай та здійснив серію важливих соціально-економічних реформ.

Проте, у 593 році суперечки у каганаті скінчилися і Суйський Китай стояв на порозі нової війни зі Степом. У 594 році в Китаї розпочався голод, але Ян Цзян, очікуючи удару тюркутів, так і не наважився відкрити державні зерносховища, тримаючи зерно на випадок війни. Імператор знову кинув у дипломатичний бій Чжан Суньшеня і коли у 597 році спалахнула очікувана війна, у каганаті вже діяло прокитайське лоббі.

Під тиском обставин, певні реформи були здійснені і в суйській армії. Прикордонний офіцер Лі Юань (сам по крові напівтюрк – „туцзюе”) привчив своїх вояків жити в юртах, їсти з ножа чи просто руками м'ясо та пити молоко, а також мистецтву кінного бою, яким володіли кочівники. Новації Лі Юаня було поширено на весь Китай.

Найбільш завзятими прихильниками військової реформи виявилися тягбачі – колишні піддані монгольської держави Тоба. Природно, що під час правління конфуціанської суйської династії, їхне

становище було гіршим ніж у рабів. Дуже скоро вони розгледіли у Лі Юані лідера у боротьбі проти ненависного режиму.

Це значно посилало суйську армію. Вже у 607 році генерали Гао Фань і Ян Со розбили тюркутів , після чого каганат розпався на дві частини – Східний і Західний.

Після цього „Піднебесна” сама перейшла до активної зовнішньої політики. Об’єктом експансії Суйського Китаю стало корейське царство Когурьо. Перший похід на країну (598) виявився невдалим, проте Ян Цзян не змирився з поразкою. Але здійснити новий похід йому не вдалося. Він раптово помер у 604 році. Його завойовницьку політику продовжив його син – Ян Гуан (Ян-ді) (605 – 617). Головними напрямками його зовнішньої політики була боротьба проти тюркутів та Когурьо.

Для того, щоб захистити „Піднебесну” від кочовиків, новий імператор почав укріплювати Великий Китайський Мур, задіявши у його ремонті близько мільйона чоловік. Крім того, він пішов на союз зі Східним тюркутським каганатом, де перемогла партія китаєфілів (її позиції підкріплювали китайське золото, чай, шовк і зерно). Завдяки цьому у 608 – 609 роках союзники завоювали 30 центральноазійських князівств „Західного краю” зокрема Тогон, Турфан, Хамі).

Окремі успіхи були і на інших напрямках. Так, у 610 році генерал Чен Лін здійснив вдалий набіг на Люцю (Тайвань).

Проте в цілому, зовнішня політика Ян Гуана виявилася невдалою. Головною невдачею імператора був провал агресивної політики щодо Когурьо, на якій китайська військова машина зламала собі зуби.

Причиною нової війни проти корейців, стало їхнє загравання з тюркютами. У 607 році до ставки кагана прибув таємний посланець від правителя Когурьо. Дізнавшись про це, Ян Гуан вирішив не чекати можливого формування нової антикитайської коаліції та розпочав війну проти північно-корейської держави.

У 612 році на завоювання Когурьо було кинуте армію чисельністю 1 мільйон 130 тисяч вояків (при цьому населення корейської держави становило 700 тисяч чоловік). Ще мільйон

чоловік обслуговував обоз „непереможного війська”. Проте вся ця армада зазнала катастрофічної поразки, залишивши на полях Кореї 300 тисяч загиблих. Ян Гуан був змушений відступити.

Масштабні військові компанії остаточно звели нанівець, як економічний потенціал країни, так і довіру до Ян Гуана. Але імператор, не помічаючи нічого продовжував воювати проти Когурьо. Ще двічі він відправляв свої армії в похід в Корею, аж поки „Піднебесну”, не охопила хвиля народних протестів. У 617 році Ян Гуана було вбито.

2. Синкретична імперія Тайцзуна (597 – 649). Особливості відносин танського Китаю та Великого Степу

Як зазначив Р. Крюгер: „Історія Китаю постійно повторюється, наче підкоряючись величному ритмові часу. З хаосу та руїн виникає талановитий володар, який започатковує династію, що відроджує країну. Держава процвітає. Потім починається період занепаду”.

Саме такою, доленосною для „Піднебесної” особистістю став талановитий військовий новатор Лі Юань – намісник провінції Тайюань. Як і багато інших намісників, він підняв повстання проти Ян Гуана. У 617 році він захопив Чаньань та посадив на трон свою маріонетку Ян Ю (617 – 618). А коли до столиці дійшла звістка про загибель Ян Гуана, він 18 червня 618 року проголосив себе імператором і засновником нової династії Тан (618 – 907).

Свою владу Лі Юань підтримував за допомогою кінних корпусів Ілохе („молодців”), які були навчені методам кочової війни. Крім того, його підтримали тюркути, які вбачали в цьому полукровці руйнівника старого ворога – суйської династії.

Коли династія Тан остаточно закріпилася на троні, постало питання про розробку нових принципів зовнішньої політики „Піднебесної”. Сам імператор був відомий тим, що впровадив у китайську військову стратегію елементи військової тактики кочовиків. Але його старший син і спадкоємець престолу Лі Гяччен та його брат Лі Лункі заперечували новації,

та мріяли про повернення до суйських порядків і бюрократично-конфуціанської моделі державності.

Другий син імператора – Лі Шимінь наполягав на подальшому розвитку стратегії, що започаткував його батько та запропонував курс на створення світової синкретичної імперії, гаслом якої мала стати не постійна боротьба зі Степом, а синтез можливостей „Піднебесної” та кочового світу.

Лі Шимінь (597 – 649 рр.), або Тайцзун, був другим з чотирьох синів Лі Юаня. Свою військову кар’єру він почав за часів царювання Ян Гуаня. Завдяки труднощам військових походів, у яких він брав участь ще юнаком, він мав могутню статуру, що жахала млявих царедворців. Він був дуже емоційний і тому часто втрачав самоконтроль, багровіючи від люті. Але, при цьому він доброзичливо ставився до критики на свою адресу і навіть дозволив підлеглим без страху висловлювати свої думки. Французький вчений І. Каменарович вважає, що саме Лі Шимінь вмовив батька підняти повстання проти Ян Гуана. Лі Юань в той період боровся проти східних тюркутів під керівництвом Шибір-хана. Лі Шимінь наполягав на тому, щоб укласти угоду з Шибір-ханом, про спільну боротьбу проти Ян Гуана.

Лі Шиміня боялися та поважали. Лі Гінчен спробував отруїти його, але він дивом вижив та добився страти старшого брата, власноруч застріливши його з лука. Лі Юань, знаючи таланти свого сина, завбачливо відрікся від престолу на його користь. 4 вересня 625 року Лі Шимінь став імператором, взявши собі храмове ім’я Тайцзун. Від початку свого правління, він впровадив „режим жорсткої економії”, значно обмежив розкіш імператорського двору та відіслав до своїх родин близько 3-х тисяч наложниць гарему.

Захопивши трон, Лі Шимінь почав втілювати у життя ідею синкретичної китайсько-степової імперії. За період його правління, кочовики, що вірно служили „Піднебесній”, мали такі ж права, як і китайці, при цьому зберігаючи традиційні для них вірування та побут. Основою політичного курсу стали тягбачі – окитаєні нащадки кочівників, що визнавали „Сина Неба” своїм володарем, розмовляли китайською, але продовжували жити в юртах, пасли худобу, пили кумис, воювали на конях. Така концепція розширила соціальну базу на яку спирався Лі Шимінь. Населення сходу Кочового степу (близько мільйона чоловік) підтримало імператора, який у

однаково вважав себе як володарем китайців, так і каганом кочовиків. В найближче коло радників Тайцзуна склали і китайські чиновники (Вей Ржей, Фан Сюаньлін, Ван Гуй) і степовики, яких обирали за критерієм особистої відданості (серед них – однорукий уйгурський військовоначальник Кібі Хелі та царевич з роду Ашина Шені). В цей період було видано китайсько-тюркський словник, а в Чаньані з'явилися юрти, зроблені на зразок степових.

Головною небезпекою ззовні для влади молодого імператора була могутня Східнотюркська держава. Тюркути створили серйозну загрозу для прикордонних районів „Піднебесної”. Крім того, вони контролювали давні торговельні шляхи, що йшли з Китаю до Середньої Азії, а звідси – до Передньої Азії і Північно-Західної Індії.

Лі Шимінь прагнув ослабити тюркутів, як прямими військовими ударами і нацькуванням на них їхніх сусідів, так і шляхом використання постійних сварок всередині самого каганату. Війнам з кочівниками, як правило, передували тривалі переговори. Таким чином, імператор намагався затягнути з метою поселити розбрат у ворожому таборі. Так, китайські дипломати сприяли антитюркському повстанню поневолених народів (уйгурів, бугу, байирку, тонгра). Потім, скориставшись смутою всередині каганату, він у 628 – 630 роках кинув проти супротивника шість армій.

Ця тривала боротьба закінчилася загибеллю тюркської держави. У 629 році перестав існувати Східнотюркський каганат. Частина його території потрапила під контроль „Піднебесної”. У 635 році китайці захопили Тогон та Гаочан, внаслідок чого східний відрізок Великого Шовкового Шляху опинився під владою „Піднебесної”. Продовжуючи військові походи до Согду, війська Тайцзуна захопили близько 70 міст Середньої та Центральної Азії – від Кашгару до Бухари. До складу Китаю увійшли більша частина сучасного Кіргістану та Узбекистану. У 657 р. перестав існувати Західнотюркський каганат, і його основна територія (район на північ від Тянь-шаню) перейшла під владу Китаю. Незабаром до імперії відійшли і землі на південь від Тянь-шаню. Після ліквідації тюркської загрози зміцнилася влада імперії в районі

нинішнього Циньхая – на північ від Тибету, де мешкали племена тогонців, а на південь від них – тангути.

Військові перемоги зумовили зростання міжнародного авторитету нової династії. До столиці імперії Чаньяню знову почали навідуватися іноземні посольства, причому кількість країн, що намагалися налагодити контакти з Лі Шимінем, значно збільшилася.

У 630 році до двору прибуло перше офіційне посольство з Японії. Головним завданням дипломатів було переказ вітання від імператора Дзьомая. Китайці були настільки вражені ввічливістю гостей, що навіть присвоїли їхній країні унікальний статус привілейованого васала.

Десь у 631 році до Китаю прибули місіонери зороастризму та несторіанського християнства. Всі вони отримали право проповідувати свої релігії. У 634 році Лі Шимінь приймав посланців з Візантії.

У 638 році до Чаньяню прибуло посольство з Сасанідського Ірану. Пізніше зв'язки з Персією тільки поглиблювалися, особливо після того, як Сасаніди у 642 році втратили трон внаслідок арабського завоювання та знайшли притулок у Китаї.

3. Зовнішня політика Танського Китаю у VII – XI століттях

Після ліквідації тюркської загрози, Танський Китай сам вдався до експансивної політики, намагаючись повернути собі контроль за територіями, через які проходили євразійські торгівельно-комунікаційні шляхи. У 30 – 40-х роках VII століття араби захопили Сасанідську державу. Це відбулося в ті роки, коли Лі-Шимінь завдяки походам і дипломатії розширював межі імперії в Середній Азії. Арабське завоювання Ірану зіштовхнуло дві могутні держави середньовічного Сходу – Халіфат і Танську імперію. Вже у 751 р. в битві при річці Таласі китайські війська зупинили подальше просування арабів на схід. Проте і самі китайці були змушені припинити експансію у Середній Азії. Через деякий

час між Халіфатом і Танською імперією встановилися дружні відносини і зав'язалася жвава торгівля.

На південному сході Азії імперія приєднала до своїх володінь північно-східну частину півострова Індокитай, з якої була утворена прикордонна провінція з центром у місті Цзяочжі, в районі нинішнього Ханоя. Імперія проводила завойовницьку політику і на північному сході. Танські правителі втрутилися в боротьбу, яку вели тоді між собою Сілла, Когуре і Пекче – три держави, розташовані на Корейському півострові. Почалися тривалі зіткнення, які закінчилися у 668 р. розгромом Когуре і тимчасовим приєднанням цієї північної корейської держави до Танської імперії.

Таким чином, до початку VIII в. Китайська імперія перетворилася на одну з найбільших і наймогутніших держав середньовіччя. Встановлення китайського контролю за євразійськими торговельними шляхами обумовило активізацію комерційної діяльності „Піднебесної”. Широкого розмаху набула зовнішня торгівля. Вона велася з різними країнами Індокитаю, Малайського архіпелагу (сучасна Індонезія), з країнами Середньої Азії, а через них – з персами і арабами, які везли китайські товари до Візантії. З Китаю вивозилися металеві вироби, шовк, папір, фарфор. Ввозилися до Китаю слоняча кістка, деякі метали, прянощі і лікарські рослини. Крім того, через Великий Шовковий Шлях”, до Китаю потрапив цукор.

Найбільшим містом Китаю була столиця імперії – Чаньань. У першій половині VIII століття населення міста доходило до мільйона чоловік. Це був найбільший центр всієї Східної, Південно-Східної і Середньої Азії.

Процвітаючим приморським містом був також Гуанчжоу (Кантон), завжди переповнений купцями – арабськими, перськими, індійськими, з Яви і Суматри.

Торговельними шляхами проходив і релігійний обмін. За часів епохи Тан, відбувається значне поширення буддизму. Найбільш відомим проповідником у Китаї вважається Сюань Цзан (602 – 664) – буддійський чернець, що в 629 – 645 роках відправився у подорож з Китаю до Індії. Він потрапив туди через

Середню Азію і описав ті країни, в яких йому довелося побувати („Опис Західного краю” – „Сіюй цзи”).

В Індії Сюань Цзан вивчав не лише буддійську літературу, але й твори з географії, астрономії, математики, медицини – весь комплекс середньовічної індійської вченості. Одержані знання він передавав своїм численним учням. Під його керівництвом був зроблений переклад китайською мовою багатьох книг буддійського „священного писання”.

Сюань Цзан став героєм багатьох легенд. За часів правління династії Мін (1368 – 1644) був написаний відомий роман „Подорож на Захід”, у якому він мандрує разом з царем мавп та кабаном Джубадзе.

У той же час, Танська імперія, заснована на поєднанні китайських та кочових традицій, значно розхитала цивілізаційний фундамент „Піднебесної”. Так, у 690 році влада в Китаї дісталася жінці. Таке неможливо було собі уявити за умов панування тільки конфуціанської традиції. Це була імператриця У-хоу, яка проголосила ліквідацію династії Тан та прийняла династичне ім’я Чжоу (690 – 700).

Майбутня імператриця народилася у 624 році і з дитинства відрізнялася особливою вродою. Коли їй виповнилося 14 років, вона настільки вражала своєю чарівністю, що Лі Шимінь запросив її до свого гарему наложницею четвертої категорії.

Після смерті імператора, їй вдалося зачарувати його сина – нового „Сина Неба” Гао Цзуна. Користуючись цілковитою поблажливістю коханця, вона вміло розставила на ключові посади своїх рідних.

Заради влади вона була здатна піти на все. Так, народивши дочку, замість довго очікуваного сина, вона власноруч задушила новонароджену дитину, звинувативши у вбивстві офіційну імператрицю. Мало того, вона також звинуватила суперницю у спробі зачарувати та отруїти Гао Цзуна й добилася її страти. Правила вона з особливою жорстокістю.

Хоча після смерті імператриці династію Тан було відновлено, криза продовжувалася. В період правління імператора Сюань-Цзуна (712 – 756) влада, хоча і неформально, знову зосередилася в руках жінки – коханої наложниці „Сина Неба” –

пані Янь. Не маючи хисту до управління державою, вона передала реальну владу своєму фаворитові Ань Луканю – напівтюрку, командувачу прикордонних північних армій. Пізніше, намагаючись повернути собі владу, Сюань Цзун був змушений звернутися за допомогою до кочовиків-уйгурів. Ті, хоча і вбили у 766 році генерала, але добряче пограбували північний Китай.

Проте це було тільки початком кінця. Справжні біди звалилися на „Піднебесну” через сто років. У 874 році в країні почалося селянське повстання, яке очолив Хуан Чао – студент-невдаха, що проголосив себе новим „Сином Неба”. Повстанці руйнували все на своєму шляху, вони вирубували тутові дерева, з яких видобувався шовк – головний експортний товар китайської економіки. Його виробництво шовку опинилося на межі руйнації.

Повстання вдалося придушити тільки у 80-х роках IX століття за допомогою варварських племен на чолі з гобійським тюркутом Лі Кеюном. З тих пір кочівники вже не покидали межі країни. У 923 році соратник Лі Кеюна Чжу Вень вбив останніх танів і проголосив створення династії Піздня Ляо. Це дало поштовх до розколу Китаю та завоювання його земель кочівниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Елисеєв Д. История Китая. Корни настоящего / Даниель Елисеєв.– СПб. : Евразия, 2008. – 311 с.
2. Каменарович К. Классический Китай / Иван Каменарович. – М. : Вече, 2006. – 416 с.
3. Крюгер Р. Китай. Полная история Поднебесной / Рейн Крюгер. – М. : Эксмо, 2006. – 448.
4. Фицджеральд Ч. П. История Китая / Чарльз Патрик Фицджеральд. – М. : Центрполиграф, 2004. – 460 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте головні напрямки та наслідки зовнішньої політики династії Суй.

2. В чому полягали причини формування синкретичної моделі імперії Тан?
3. В чому полягає сутність взаємовідносин між кочовими народами та Китаєм в період правління імператора Тайцзуна?
4. До яких позитивних та негативних наслідків призвела політика Тайцзуна в Китаї?

**ЛЕКЦІЯ V.
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НА БЛИЗЬКОМУ
ТА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ
В VI – XIII СТ.**

1. Міжнародна ситуація на Близькому та Середньому Сході після відкриття Великого Шовкового шляху (I – VI ст.). Війни Сасанідського Ірану проти Риму та Візантії.
2. Доісламська Аравія у міжнародних відносинах на Близькому та Середньому Сході.
3. Зовнішня політика пророка Мухамеда у 622 – 632 роках.

1. Міжнародна ситуація на Близькому та Середньому Сході після відкриття Великого Шовкового Шляху (I – VI ст.). Війни Саснідського Ірану проти Риму та Візантії.

Відкриття Великого Шовкового Шляху значно впливало на міжнародну ситуацію на Близькому Сході. Одразу дві великі імперії – Римська та Парфянська, що домінували тут, – досить швидко зрозуміли перспективність участі у трансєвразійській торгівлі. На початку нашої ери обидві держави, одна з яких була головним покупцем східних товарів, а інша забезпечувала їх транзит, були змушені знаходити спільну мову. Бо саме через римсько-парфянський кордон проходили караванні шляхи, що поєднували Схід та Захід.

Саме тому обидві сторони визначили кордоном між імперіями ріку Євфрат. На доказ дружніх намірів парфянський володар повернув римському імператорові Августу (27 р. до н.

е – 14 р. н. е.) прапори та полонених, захоплених після походів Краса та Антонія. Цезар, у свою чергу, відмовлявся допомагати Тірідату – претенденту на парфянський престол. Договір між Римом та Парфією вважається найбільшим досягненням римської дипломатії за весь період правління Августа. Саме тоді зв'язки між Сходом та Заходом стають більш міцними. До Риму приїздили дипломатичні посольства з Парфії, Скіфії, Індії і навіть з Китаю.

Єдиним джерелом напруження у відносинах між Римською імперією та Парфянським царством залишалось „вірменське” питання. Вірменія була „буферною” країною між Римом і Парфією, і обидві держави претендували на неї. В період правління імператорів Августа та Тиберія (14 – 37) Вірменія була залежною від римлян. Пізніше, за часів правління династії Клавдіїв, римський вплив на країну почав слабшати, а парфянський, навпаки, зростати.

У цій ситуації імператор Нерон (54 – 68) вирішив піти на компроміс. У 66 році парфянський цар Вологез I (50 – 77) і римський намісник Доміцій Корбулон підписали угоду, за якою вірменський престол передавався Тірідату (66 – 75) – брату парфянського володаря, але обряд коронації мав відбутися у Римі. Зрозуміло, що така угода була вигідна перш за все парфянам, проте дозволяла зберегти авторитет Риму. Тірідат прибув до столиці імперії. Нерон, сидячи на троні посеред Римського форуму, одягнув на голову претендента царську діядему. Після цього імператор урочисто відніс вінок до Капітолію.

Розв'язання вірменської проблеми дозволило Риму розвивати більш тісні зв'язки з країнами Сходу, перш за все з Китаєм. Разом з караванами, до Риму та Чан'аню приходили посольства. Як вже згадувалося вище, у 166 році до китайської столиці прибуло посольство імператора Марка Аврелія.

Відносний мир та спокій на римсько-парфянському кордоні існували до 226 року. Цього року, внаслідок державного перевороту у Парфії, до влади прийшла нова династія Сасанідів.

Перший шахіншах (офіційний титул сасанідських володарів) Ардашир I (226 – 240) намагався відновити колишню

могутність перської держави Ахеменідів, претендуючи на всі землі, які раніше входили до неї. Це означало конфлікт з Римом.

У період правління шахіншаха Шапіра I (241 – 272) перси почали військове проникнення до Малої Азії. У 260 році вони розгромили римську армію на чолі з імператором Валеріаном (253 – 260). Сам цезар потрапив до полону. Перси ж захопили місто Антіохію.

Відтоді почалася багаторічна війна. Лише у 422 році представники обох держав сіли за стіл переговорів, щоб вирішити хоча б частину проблем. Обговорювалося релігійне питання. В цей час Рим вже був християнським, а Сасанідський Іран сповідував зороастризм. Врешті-решт, обидві сторони дійшли згоди. Рим зобов'язувався терпляче ставитися до зороастризму, а Іран – до християн.

Проте цей договір тільки на короткий час зупинив військове протистояння. Після падіння у 476 році Західної Римської імперії, війну з Сасанідами продовжила Візантія. Лише у VI столітті обидві держави уклали перемир'я. В той час, Візантія була змушена захищатися від численних варварських племен на заході і не могла дозволити собі масштабну війну з Персією. Тому імператор Юстиніан (527 – 565) уклав у 532 році мир з Сасанідами. Він пообіцяв шахіншахові Хорову I (531 – 579) щорічно платити данину.

Кожна з сторін з користю використовувала перепочинок. Юстиніан розгромив вандалів у Північній Африці. В той самий час перський володар Хосров I приєднав до своєї імперії Південну Аравію та землі у Західному Туркестані. Лише постійні набіги племен ефталітів на східні кордони імперії не дозволяли персам діяти ще вдаліше.

Подальші події показали, що нова війна Візантії та Персії неминуха. Юстиніан, змушений підписати принизливий для себе договір, продовжував таємно боротися проти Сасанідського Ірану. Не маючи сил для відкритої боротьби, він нацькував на суперника „варварські” племена сибірських гунів, кочівників сирійської пустелі, бедуїнів Недужа, арабів Йомену, ефіопське царство Аксум. Намагаючись зменшити транзитні можливості Ірану, Юстиніан намагався спрямувати

трансевразійську торгівлю морським шляхом, через Червоне море.

Врешті решт мир було порушено остаточно наприкінці VI століття. У 573 році перси вторглися у Сирію. Лише через рік Сасаніди погодилися припинити сирійський похід в обмін на велику данину.

Проте війна відновилася за часів правління шахіншаха Хосрова II (591 – 628 рр.). На початку свого правління він добився значних успіхів у боротьбі проти Візантії. Очоловані двома полководцями – Шахіном та Шахрабаразом – дві перські армії вторглися у візантійські провінції. У 609 році Шахін захопив грецьку Вірменію. В той час Шахрбараз, у 611 році захопив Антіохію, у 613 – Дамаск і Кесарію Сирійську і 22 травня 614 року – Єрусалим.

Під час штурму святого для християн міста перси вирізали 57 тисяч його мешканців. Ще 35 тисяч, включаючи патріарха Захарію, були захоплені в полон.

До Персії, разом з іншими трофеями, було відправлено Ктесифонів хрест, на якому, за легендою, розпі'яли Ісуса Христа.

Нарешті у 619 році Шахбараз захопив Єгипет. Складалося враження, що Візантія доживає останні часи. У 622 році Хосров II відправив до Константинополю листа в якому називав імператора „низьким рабом” та розбійником. Але візантійський володар Іраклій I (610 – 641 рр.) не злякався пихатого ворога та почав збирати армію, щоб дати йому відсіч. У 622 році він розбив персів поблизу Євфрату та вторгся в іранське Закавказзя. Там, на знак помсти за Єрусалим, імператор наказав зруйнувати зороастрийський храм в місті Гандзац.

у той час перси завдали міцного удару у відповідь. У 623 році армія Шахрбараса дійшла до Босфору та взяла в облогу Константинополь. Місто вдалося відстояти, але Іраклій у 625 році був змушений віддати ворогові Кавказ. Однак через два роки візантійські війська вторглися до Іберії та Грузії і на початку 628 року майже дійшли до столиці Ірану – міста Ктесифона.

На цей раз Сасаніди були змушені визнати поразку. 26 лютого 628 року син Хосрова II, Кавад здійснив державний заколот і вбив свого батька. Новий шахіншах підписав мир з Візантією. Але Іраклію не довго довелося святкувати перемогу. Починалася епоха арабських завоювань, які істотно вплинули на подальшу історичну долю, як Візантії так і Сасанідського Ірану.

2. Доісламська Аравія у міжнародних відносинах на Близькому та Середньому Сході.

Становлення та подальше вдосконалення євразійської торгівельно-комунікаційної системи обумовило зростання міжнародного значення територій, що в давнину, були периферією та не відігравали особливої стратегічної ролі. Мова йде про цілі регіони через які проходили транзитні шляхи, що поєднували Схід та Захід. Серед головних наслідків включення євразійської периферії у систему трансконтинентальної торгівлі, можна виділити такі:

1. Бурхливі державотворчі процеси, централізація та формування нових країн. При цьому центром державотворення були міста, які з'явилися на перетині торговельно-комунікаційних шляхів;
2. Вихід нових держав на міжнародну арену як активних акторів. Метою зовнішньої політики, як правило, була боротьба за контроль над окремими ланками торгових артерій. Окремі держави очікувала доля „світових” та регіональних імперій;
3. Поширення на колишню периферію релігійних, культурних, військових та технічних інновацій, які проникали сюди разом з товарами трансєвразійськими шляхами.

Однією з таких периферійних зон, якій судилося стати як центром однієї з трьох світових релігій, так і величезною імперією – була арабська Аравія. Аравійський півострів є один з найбільших у світі (майже 3 млн. кв. км.) і завершує собою Південно-Західну Азію. Із заходу його омивають води

Червоного моря, зі сходу – Перська та Оманська затоки, а з півдня – Аденська затока й Аравійське море.

До певного часу Аравія була на задвірках євразійського світу та за межами міжнародних відносин раннього середньовіччя. Але з посиленням трансєвразійської торгівлі, значення цих територій різко зростало. З II століття до н. е., після завоювання китайським імператором У-ді портового міста Гуанчжоу (Кантону), відбувається становлення морського шляху вздовж південних берегів євразійського материка. При цьому зростає значення Перської затоки та Червоного моря, що простягаються далеко вглиб материка та дають можливість для проникнення на територію Близького Сходу й Східного Середземномор'я.

Як зазначив В. А. Рубель: „...Головним багатством Аравії протягом століть залишалося географічне положення: через її територію проходила ціла низка транзитних торговельних шляхів, що поєднували Європу з країнами Сходу (насамперед Індією, Китаєм та Східною Африкою).

Населяли цю країну – араби – народ, який був відомий ще в сиву давнину. Згідно з біблійними переказами, араби чітко поділялися на північних потомків сина Ізмаїла Авраама, та південних, що пішли від дядька Авраама Хахтана – правнука Ноя, через його сина Сіма.

Цікавою є біблійна історія про походження північних арабів. Зрозумівши, що не зможе народити сина пророку Аврааму, його стара дружина Сара, віддала чоловікові свою юну наложницю – єгиптянку Агар. Згодом нова Авраамова дружина завагітніла. Агар, яка відчула любов пророка до себе та свого нащадка Ізмаїла, почала зверхньо і без поваги ставитися до своєї колишньої господині. Сара, відчуваючи, що втрачає вплив на чоловіка та надії на спокійну старість, почала вмовляти його вигнати норовливу єгиптянку. Але Авраам, який без тями любив свого первістка, не наважувався на такий вчинок. Протистояння між суперницями ще більше загострилося, коли дев'яносторічна Сара нарешті народила Аврааму сина Ісаака. Врешті-решт у конфлікт довелось втрутитися Богу. Він наказав Аврааму вигнати Агар та Ізмаїла, взамін пообіцявши, що його первісток стане родоначальником „великого народу”. І Господь виконав свою обіцянку. Як зазначається у біблійній „Книзі Буття” (Розділ 20): „І Бог був з отроком; і він виріс і став жити у пустелі, зробившись стрільцем з лука...і мати взяла йому дружину з землі Єгипетської”.

Згодом на південній частині аравійського півострова з'являються численні міста-держави, що жили за рахунок транзитної торгівлі.

Саме індійські товари, особливо прянощі, а також звірі (мавпи та павличі) морем доставлялися до берегів Оману. Тут товари знову завантажувалися на човни та відправлялися до Єгипту. Кораблі проходили через протоку Баб-аль-Мандеб та прямували до міста Міос-гормос – єгипетську гавань у Червоному морі.

Південно-аравійські порти (Аден, Клісма, Аїл) а також бахрейнський Хатт приголомшували сучасників масштабами торговельних операцій та їх прибутковістю (не менше ніж 50% від вкладених коштів). Араби привозили із-за моря китайський шовк, бавовну-сирець, тканини та списи з Північної Індії, корабельну деревину, коштовне каміння та перець з Південної Індії; слонову і носорогову кістку, рабів і золото з Африки, перець, срібло, олово й корицю з Цейлону, срібло, папірус, вино та хліб з Заходу. Самі ж араби пропонували ладан, алое, мірру, білий мармур, зброю.

Труднощі навігації у Червоному морі посприяли розвитку сухопутної транзитної торгівлі з Ємену до Сирії. Караванна торгівля поєднала цю арабську протодержаву з Дамаском та Хірою. На цих торговельних шляхах народжувалися нові міста – Таїф, Худейбія, Хейбар, Табук та Мекка і Медина, які у майбутньому стали коліскою ісламу.

Особливо виділялося місто Мекка як торговий та релігійний центр. У місті зберігався святий для арабів, чорний камінь Кааб. Згідно з легендою, ця святиня впала з неба. Спочатку камінь був білого кольору, але приймаючи на себе гріхи людей, святиня врешті-решт стала чорною.

Зростаюче значення південної Аравії для транзитної торгівлі призвело до експансії на ці території Великих держав. У II столітті сюди прийшла армія ефіопської держави Аксум, а разом з ними до Аравії проникло християнство, що сповідувалося єгипетськими місіонерами.

У VI столітті південною Аравією зацікавилася Візантія. Візантійські імператори Юстин I (518 – 527) та Юстиніан I (527 – 565) неодноразово зверталися до вождів Аксуму, пропонуючи їм закріпитися у Південній Аравії, щоб звідси діяти проти племен бедуїнів центральної частини півострова. Внаслідок цього виникла серія конфліктів між ефіопами та аксумцями (хім'ярами).

Єменом цікавились перси, незадоволені ефіопською присутністю в південній Аравії. Вони змогли скористатися ненавистю місцевого населення до ефіопських завойовників. У 570 році арабське ополчення при підтримці перського флоту, який спорядив шахіншах Хосров, вигнали прибульців з африканського континенту. При цьому, керівник перського загону військовонаачальник Вахріз залишився в регіоні як перський намісник. З тих пір Ємен перебував під владою Персії, яка задовольнялася помірною даниною та загальним, ненав'язливим наглядом. Резиденція намісника містилася в місті Санья, фактичне ж управління країни здійснювали арабські вожді. Перські намісники трималися тут до 628 року, зберігаючи монополію на транзитну торгівлю.

3. Зовнішня політика пророка Мухамеда у 622 – 630 роках

Кардинальні зміни міжнародної ситуації на аравійському півострові були пов'язані з діяльністю пророка Мухамеда – засновника ісламу.

Народився майбутній пророк у 570 році у місті Мекка, походив з племені курайшитів – хранителів меккської святині. Його батько Абдаллах помер ще до народження сина, а мати – Аміна – залишила цей світ, коли хлопчику виповнилося шість років. Покровителем майбутнього пророка став його дід Абд ал-Муталліб, а згодом дядько – Абу Таліб.

Мусульманські аннали зберегли сотні свідчень про дива, що супроводжували Мухамеда з дитинства. Так, в будь-яку спеку хлопчика загіняла небесна хмара, а дерева схилялися перед ним. Одного разу, коли він пас ягнят, двоє незнайомих чоловіків у білому

вбранні вийняли з серця Мухамеда чорний згусток крові, а потім вимили його серце та нутроці снігом з золотого тазу.

З п'ятнадцяти років юнак почав самостійно заробляти собі на прожиток: пас овець, займався торгівлею, ходив з караванами. В двадцять п'ять років він побрався з багатою вдовою на ім'я Хадіджа, яка сама освідчилась йому. Нареченій тоді вже виповнилося 39 років.

Від шлюбу з Хадіджою у Мухамеда народилося 6 дітей: два сини (Аль-Касім, Абд-Менаф) та чотири дочки (Зейнаб, Рукайя, Умм-Кулсум та Фатіма). Але сини одразу після народження померли.

В сорок років Мухамеду відкрилося божественне одкровення. Згідно з власною розповіддю пророка, гуляючи на півночі від Мекки, біля гори Хіра, він заснув. Увісні до нього прийшов Господь і змусив читати святі тексти. Проснувся Мухамед вже іншою людиною. Він проголосив себе посланцем єдиного Бога – Аллаха та закликав жителів Мекки, що були язичниками, відмовитися від своїх культів і звернутися до істинної релігії. Взамін обіцяв райські насолоди після смерті. Ті, хто не прийме іслам, за його словами, зазнають жорстоких тортур у пеклі. Проте мешканці Мекки спочатку з підозрою ставилися до нового пророка, а коли він заявив, що їх предки мучаться у пеклі, почали переслідувати перших правовірних. Тому Мухамед був змушений залишити рідне місто та відправитися спочатку до міста Таїф, а згодом у Ясріб. Хіджра, тобто переїзд Мухамеда з Мекки у Йасріб у 622 році пізніше став точкою відліку мусульманського літочислення. Сам Ясріб, який прийняв нову віру та владу пророка отримав назву Мадінат Ан-Набі (Місто Пророка) – Медіна.

Раніше Ясріб населяли племена іудеїв та арабів. Араби належали до двох племен Аус та Хазрадж, між якими точилася постійна ворожнеча. Останнім великим зіткненням між племенами була битва Буас (622), у якій обидва ворожі табори настільки ослабли, що були змушені запросити Мухамеда для того, щоб він допоміг покращити відносини між ворогами.

Як плату за миротворчу діяльність, пророк змусив мешканців Ясріб прийняти іслам і свою владу.

З Медіни Мухамед почав свої походи вглиб Аравійського півострова. Ідеологічною основою зовнішньої

політики новоствореної мусульманської держави стала теза про єдність всіх людей, незалежно від племінної, національної чи расової приналежності.

Головною метою мусульман стали караванні шляхи, які вони почали захоплювати у відповідь на мекканські репресії проти „правовірних”.

На думку німецького вченого А. Мюллера, у протиборстві між Мекою та Медіною були винні мусульмани, кількість яких постійно збільшувалась. Не маючи коштів на власне утримання, вони об'єднувалися у розбійницькі загони, що грабували мекканські каравани, які йшли до Сирії та Ємену. Перші такі загони з'явилися на торговельних шляхах ще в грудні 622 року та продовжували свою діяльність до жовтня 623 року. Але всі їхні вилазки були невдалими. Розбійників зупиняли то численна охорона караванів, то сусідні бедуїнські племена, благоустрій яких залежав від торгівлі.

Проте правовірним потрібні були кошти, які могли дати тільки грабунки караванів. І тоді Мухамед пішов на хитрість. Наближався місяць Ранжаб (623 року), один з чотирьох священних місяців, коли по всій Аравії наступає загальний митр і спокій. В цей час Пророк відправив до стін Мекки розбійницький загін під керівництвом свого прихильника Абдуллу Ібн Джахшема, якому було наказано підстерігати мекканців. Вже скоро вони побачили багатий караван, з Ємену, що віз ізюм та шкіру. Його супроводжувала охорона з чотирьох озброєних мекканців.

Порушивши давню традицію, правовірні здійснили напад, вбили одного охоронця, а двох, разом з награваним добром взяли з собою. Розбій визвав невдоволення з боку корінних мешканців Ясрібу, обурених порушенням священного перемир'я. Мухамед, дискредитований діями своїх прихильників, заявив, що гріх богоотступництва страшніший за гріх вбивства в священні місяці.

Мекканські купці, що не хотіли війни, не відреагували на споєння злочину. Мухамед розцінив їх бездіяльність як слабкість і почав готуватися до нового походу. 8 січня 624 року невелике військо мусульман, що налічувало 306 чоловік,

спробувало перехопити великий караван, який віз товарів на суму 50 тисяч динарів.

Дізнавшись про початок цього походу, мекканці самі створили загін кількістю 950 чоловік на чолі з Абу Джахлем і вирушили на зустріч розбійникам. Вирішальна битва відбулася біля Бедру – опорної бази на торговельних шляхах, де каравани запасалися водою (13 січня 624 р.).

Мусульмани перемогли. Загинуло лише 14 правовірних. В той же час було вбито 49 мекканців і ще стільки ж потрапило в полон.

Перемога надихнула правовірних, які побачили в ній прихильність Аллаха. В квітні 624 року вони здійснили новий набіг на караван і захопили здобичі на суму 100 000 дірхем. В той же час, Мухамед напав на бедуїнські племена Бену-Сулейм та Бену Гатафан, що кочували на сході від Медіни, та збиралися пограбувати місто.

Проте і Мекка не збиралася складати зброю. На початку 625 року, мекканці зібравши армію чисельністю близько 3000 чоловік вирушили у похід проти своїх кривдників. Наприкінці січня 625 року сталася нова сутичка при Ухуді. На цей раз мекканським загонам вдалося здобути перемогу. У бою загинуло 27 мекканців та 74 мусульманина. Сам Мухамед мало не позбувся життя, отримавши удар шаблею.

Поразка похитнула авторитет мусульманства на Аравійському півострові. Окремі племена бедуїнів, до яких пророк послав місіонерів, безжально вирізали посланців нової віри.

Поразка дещо послабила позиції Мухамеда. Проти нього виступили місцеві іудеї, які намагалися отруїти пророка.

Користуючись моментом, мекканці вирішили остаточно ліквідувати загрозу з боку Мухамеда. У 627 році у Меці було створено десятитисячну армію, що вирушила на „Місто Пророка”. На боці мекканців виступили також іудейське плем'я Курайза, що мешкало у Ясрібі. Мусульмани ж мали тільки 3 тисячі війська, тому вдалися до військових новацій. Вони прорили навколо міста рів, через який вороги не змогли прорватися. Почалася облога Медіни. В цей час, завдяки дипломатії, Мухамеду вдалося розсварити мекканців та

курайзитів і отримати таким чином стратегічну перевагу. Пророкові допомогли і сили природи. Величезний буревій зруйнував табір мекканців. Нападники були змушені повернутися додому.

Позбувшись небезпеки, мусульмани виступили проти курайзитів та взяли в облогу їхні фортеці. Коли стало зрозуміло, що Мухамеда не зупинити, іудеї заявили, що готові скласти зброю, якщо їх судитиме людина, яку вони оберуть самі. Такою людиною став вождь одного з медінських племен Аус Саад ібн Муаз. Цей можновладець, озлоблений тяжким пораненням під час „битви біля рову”, виніс для переможених неочікувано жорстокий вирок. Він наказав стратити всіх іудеїв, які виступили зі зброєю проти правовірних (кілька сотень). Крім того, власність, дружини та діти страчених віднині належали переможцям. Мухамед був невдоволений таким рішенням. Але не став його змінювати, пояснюючи це тим, що курайзити самі обрали свою долю.

Незважаючи на нову блискучу перемогу, пророк вирішив не добивати мекканців. Навпаки, намагаючись привернути їх на свій бік, він дещо змінив окремі догмати свого вчення. Мухамед проголосив священним язичницький символ камінь Кааб. Відтепер моральним обов'язком кожного мусульманина вважалось паломництво (хаджу) до Мекки, щоб поклонитися святині.

Пророк сам, разом з 1400 мусульманами вирушив у Мекку, та заборонив своїм підлеглим брати з собою зброю. Не дійшовши до міста свого дитинства всього 17 кілометрів, він зустрівся з передовими загонами мекканської армії. Проте Мухамед не хотів вступати у сутичку. Навпаки, він запропонував своїм ворогам компроміс. Перш за все, він проголосив Мекку та Кааб головними святинями ісламу, розвіявши таким чином сумніви мешканців міста у тому, що з приходом нової віри Мекка втратить свій релігійний вплив на аравійських бедуїнів. В обмін на це, мекканці пропустили його у місто, а згодом, у 629 році, прийняли іслам, знищивши всі поганські ідоли. Таким чином, Мухамеду, який здобув блискавичну дипломатичну перемогу, з 629 року став духовним лідером вже двох найважливіших міст Арабського півострова.

Це у свою чергу, гарантувало йому контроль за значною частиною Аравії, а головне, караванними шляхами, що проходили по її теренах.

Проте цього було замало для нього. Він хотів визнання ісламу в всьому світі. Для цього пророк розіслав листи шести владикам сусідніх держав (сасанідському шахіншахові, візантійському імператорові, володарю Аксуму, губернаторові Єгипту, газанідському князю та вождю племені Ханіфа у Північно-Східній Аравії) з наказом визнати іслам. Зрозуміло, що могутні володарі проігнорували волю пророка.

Відомий англійський письменник Г. Уельс у своїй книзі „Історія світової цивілізації” згадує також про сьомий лист, якого Мухамед направив до танського імператора Лі Шиміня. На відміну від інших владик, китайський імператор з цікавістю вислухав посланців пророка, розпитуючи їх про сутність нової релігії. Звичайно, Тайцзун відмовився прийняти іслам, проте дозволив будівництво мусульманського храму на території „Піднебесної”.

Отримавши відмову, Мухамед розділив світ Дар аль іслам („Земля ісламу”) та Дар аль-харб („Земля війни”). На останню правовірні мали поширювати іслам будь-якими методами, включаючи „джихад” – священну війну”. Він проголосив моральним обов’язком кожного мусульманина боротьбу проти невірних. Мекка ж проголошувалася закритою для язичника, іудея та християнина, „якщо тільки він не раб”.

Таким чином, було сформовано ідеологічну основу для подальшої експансії. Вже у 629 році мусульмани вперше зіткнулися з візантійцями, проте зазнали поразки. У сутичці з ворогом загинув і всиновлений Мухамедом Зейд ібн Харис та його кузен Джафар.

Реванш вдалося взяти на півдні – у Ємені, де до 630 року мусульмани змогли ліквідувати перське панування та закріпитися у регіоні.

У 632 році майже вся Аравія підкорилася Мухамеду, а бедуїнські племена визнали іслам. Пророк почав готуватися до походу на північ (проти Візантії та Персії), але смерть від плевриту (8 червня 632 року) завадила здійснити задумане.

Завдання подальшого розширення імперії мали вирішувати послідовники Пророка.

ЛІТЕРАТУРА

3. Армстронг К. Мухаммад. Історія пророка / Карен Армстронг. – М. : София, 2008. – 448 с.
4. Большаков О. Г. Історія Халіфата. В трьох томах / Олег Георгиевич Большаков. – М. : Восточная литература, 2002.
5. Кеннеди Х. Великі арабські завоювання / Хью Кеннеди. – М. : АСТ, 2010. – 475 с.
6. Мюллер А. Історія іслама. От доісторическої історії арабів до Аббасидів / Август Мюллер. – М. : Астрель, 2004. – 911 с.
7. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2002. – 736 с.
8. Сурдель Д. Ісламська цивілізація / Сурдель Д., Сурдель Ж. – Екатеринбург. : У-Фактория, 2006 – 544 с.
9. Фильштинский И. М. Історія арабів і халіфата (750 – 1517) / Исаак Моисеевич Фильштинский. – М. : АСТ, 2006. – 349 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Яку роль відігравала міжнародна торгівля в політичному розвитку країн Близького Сходу та Аравійського півострову?
2. В чому полягає сутність політичного та релігійного життя арабів в доісламську епоху?
3. Яке значення мало місто Мекка в доісламській Аравії?
4. В чому полягала сутність протиріч між Меккою та Мединою в 622 – 629 роках?
5. Яким чином Мухамеду вдалося заставити Мекку визнати іслам?
6. Яке значення мав іслам для народів Аравійського півострову?

ЛЕКЦІЯ VI. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ

1. Зовнішня політика ісламської держави в період правління „праведних халіфів”.
2. Зовнішня політика халіфату Омеядів.
3. Зовнішня політика халіфату Аббасидів.
4. Крах халіфату Аббасидів і міжнародні відносини на Близькому Сході та в Середній Азії в XI – на початку XII століття.

1. Зовнішня політика ісламської держави в період правління „праведних халіфів”

Смерть Мухамеда спричинила кризу нової віри, яка швидко почала втрачати прихильників. Кілька бедуїнських племен повернулися до язичництва. Країною ходили десятки лжепророків, серед яких були й жінки. Внутрішні суперечки охопили мусульманську громаду, бо Пророк не залишив ані наступника, ані правил, за якими треба було обирати нового володаря.

Врешті-решт, мусульманам вдалося обрати собі керманіча – Абу Бакра (632 – 634), що прийняв титул халіфа („заступника пророка”), який гарантував йому всю повноту духовної та світської влади над правовірними. Він став першим з „праведних” халіфів, що правили до розколу мусульманства на шіїтів та сунітів.

Головним завданням для себе Абу Бакр вбачав у консолідації усіх правовірних. Він закликав їх до свого війська, взамін на щедрі трофеї – ганім, які будуть захоплені у боротьбі з ворожими сусідами. Його дії були успішними. Вже в 633 році араби були сильними настільки, що змогли вторгнутися до перської Месопотамії та захопити північноаравійську державу Хіра. У тому ж році мусульмани напали і на візантійську Сирію, проте більшого Абу Бакру зробити не вдалося. У 634 році він помер від лихоманки.

Другим халіфом було обрано Омара ібн аль-Хаттаба (634 – 644), за період правління якого халіфат став багатонаціональною імперією. Як зазначав відомий дослідник історії ісламу німецький історик А. Мюллер: „Якщо Мухамед створив іслам, то Омар був організатором світової держави”.

Халіф Омар був двометровим велетнем, який проводив дуже простий спосіб життя. Коли не було нагальних справ, він покидав Медіну, йшов у пустелю, де віднаходив душевний спокій та фізичне оздоровлення. Він мало спав, вживав тільки просту їжу, носив грубий одяг. Свою бороду він вперто фарбував у чорний колір, намагаючись здаватися молодшим. Проте умер він не від старості, а загинув від руки раба – перського християнина Фіру, що зарізав халіфа під час молитви у храмі.

Здавалося, арабам не вдасться впоратися зі своїми могутніми сусідами. Одразу дві могутні держави – Візантія та Сасанідський Іран протистояли новому халіфові. Кожна з них могла виставити проти мусульман численні армії у 120 тисяч чоловік, в той час, як Омар міг зібрати під своїм керівництвом не більше 80-ти тисяч вояків. Проте мусульмани без вагань кинули виклик обом державам, розраховуючи за висловом В. А. Рубеля на свою „пасіонарність, жадобу до ганіми й фанатизм”. У 634 році одразу дві арабські армії – проти Ірану та Візантії – вирушили у похід. До 636 року тривали бої на кордонах великих імперій, в ході яких особливо проявив себе мусульманський військовоначальник Халід ібн аль-Валід, якого називали „меч Аллаха”. Спочатку він успішно воював проти іранців, потім його відправили на візантійський фронт, де він діяв не менш блискуче.

Халід ібн аль Валід (592 – 642) вважається одним з найбільш талановитих полководців в світі. Саме за свої перемоги він отримав прізвисько „Сейфуллах” (меч Аллаха). Він брав участь у 43 битвах і жодну не програв.

Військовоначальник походив з мекканського роду курайшитів і спочатку вороже сприйняв проповідь Мухамеда. Він очолював військо мекканців в битві при Ухуді та переміг перших правовірних.

Незабаром він прийняв іслам, розбивши ідол богині аль-Узза в Нахлі, поблизу від Мекки. Свої військові таланти він віддав на службу мусульманській державі. За часів правління Абу Бакра він підкорив бунтівні арабські племена, що повстали проти мусульман. Сам Мухамед говорив йому: „Ти меч, серед мечей господа, який Бог повернув проти язичників”.

У серпні 636 року відбулася велика битва між арабами та візантійцями поблизу річки Ярмук (Гієромакс). Мусульманам вдалося перемогти, незважаючи на те, що їхнє військо було наполовину меншим від візантійського (40 тисяч та 80 тисяч відповідно). Після цього вони захопили багаті візантійські провінції Кесарію та Антіохію, міста Дамаск та Єрусалим.

Серед міст, захоплених арабами у східному середземномор'ї, найбільш важливим для них був Іерусалим – головна святиня християн. Напередодні завоювання там правив патріарх Сафроній, який вбачав в арабах кару божу. У своїх проповідях він звертався до вірян з такими словами: „Чому вони (араби – О. Н.) йдуть на нас війною? Чому помножуються вторгнення варварів? Чому постали проти нас ряди сарацинів? Вони постали проти нас за гріхи наші!”

Проте, вбачаючи в арабах передвісників апокаліпсису, Сафроній, все ж, пішов на переговори з ними. Єдиною його умовою була особиста присутність Омара.

За угодою, яку підписали халіф та патріарх, мешканцям Іерусалима гарантувалась особиста безпека, а також „безпека їхнього майна, церквам та хрестам та всім обрядам їхньої віри”. Натомість місто мало платити арабам джизью (спеціальний податок з „невірних”).

Омар виконав свою обіцянку. Жодну з церков міста не було зруйновано чи перебудовано на мечеть. Мало того, коли Сафроній запропонував халіфу разом помолитися в Храмі Гроба Господнього, той відмовився. Він заявив, що в цьому разі мусульмани побачать в цій церкві власну святиню та відберуть її у християн.

У 640 році 4 тисячний загін правовірних вторгся до Єгипту, що також належав Візантії.

Спочатку візантійцям вдалося зупинити ворога у Єгипті, проте Омар направив до країни ще 4 тис. чоловік. У вирішальній битві при Геліополісі грецькі війська були розгромлені і у 642

році Єгипет було захоплено. У вересні 642 року араби захопили Олександрію. Пожежа, що охопила місто, серед всього іншого, знищила Олександрійську бібліотеку.

Використовувати Єгипет – житницю античного та ранньосередньовічного світу Омар вирішив традиційно. Експорт єгипетського хліба було переорієнтовано у засушливу Аравію. Для цього халіф, дізнавшись про існування каналу, що поєднував Ніл з Червоним морем, наказав відновити його. Таким чином, кораблі з хлібом без зусиль досягали аравійського узбережжя.

Не менш успішно проводилися військові дії проти Сасанідського Ірану. У 637 році араби перемогли персів у Кадісії, а в 642 році мусульмани зруйнували перську державу. В 651 році вбили її останнього шахіншаха Ездігерда II, його син намагався знайти союзників серед тюрків, або китайців, але всі його спроби виявилися марними. Велика зороастрійська держава перестала існувати, а її населення почало приймати нову віру.

Таким чином, за часів правління халіфа Омара до складу Арабського халіфату увійшли значні з точки зору трансєвразійської торгівлі території: Єгипет, Палестина, Сирія, Персія.

Після смерті Омара, новим Халіфом було обрано Османа ібн Аффана з роду Омеядів (644 – 656). На відміну від свого попередника, він виявився досить слабким правителем, що негативно відобразилося на зовнішній політиці великої імперії. Хоча воякам Османа вдалося завершити завоювання Ірану, Вірменії, Грузії, захопити Лівію та Тріполітанію, проте ці успіхи були обумовлені інерцією правління Омара. Замість того, щоб продовжувати походи, правляча еліта зосередилася на інтригах та боротьбі за владу. Цілі провінції почали відпадати від Халіфату, правителі яких проголошували себе незалежними володарями.

Каталізатором негативних процесів виступив сам Осман. За часів його правління на перший план у політичному житті вийшли його родичі з клану Омеядів. Цим були незадоволені інші угруповання впливової ісламської аристократії, серед яких

були і родичі самого пророка. Вони об'єдналися навколо кузена та зятя Мухамеда – Алі, одруженого на Фатімі, дочці пророка. Саме вони і заснували політично-релігійне угруповування шіїтів (шиа – партія, група). Основою їх політичного вчення став догмат про спадковість влади – алідів – наступників пророка. У 656 році шіїти здійснили замах на Османа та проголосили Алі новим Халіфом.

У відповідь, Омеяди, рятуючись від шіїтських репресій, відправилися до Сирії, намісник якої Муравія відмовився визнавати владу Алі. Сирійський правитель звинуватив останнього у вбивстві Османа та самозванстві. Він створив та очолив військо, що мало повернути старі порядки. Проте розуміючи, що його армія занадто мала, щоб протистояти ворогові, Муавія вирішив вдаватися до хитрощів.

У червні 657 року обидва війська зустрілися біля урочища Сіффін. Але замість того, щоб кидати вояків у безглузду атаку, Муавія наказав їм підняти на своїх списах аркуші з священного Корану, тим самим вимагаючи релігійного вирішення конфлікту.

Алі вирішив погодитися на переговори. Це рішення було розцінено частиною його воїнства як слабкість. 12 тисяч добірних воїнів, розчарувавшись у своєму керманичеві, вийшли з числа його спільників та стали називатися харіджитами (тими, що вийшли). Харіджити вважали, що халіфом має стати той, хто на це заслуговує, якщо його обере мусульманська община.

Серед прибічників Алі почалася смута. Здавалося, що колишні союзники забули про спільного ворога та почали запекло боротися один з одним. Спочатку зятю пророка вдалося розгромити харіджитів у Іраку, де вони переважно базувалися, проте його успіхи були досить нетривкими. 22 січня 661 року один з харіджитів тяжко поранив Алі під час молитви у мечеті. Через два дні безталанний правитель помер.

У цій ситуації посилювалися позиції Муавії. Він усунув з трону старшого сина Алі – Хасана, від якого йому вдалося відкупитися. До влади знову повернулися Омеяди, а новим халіфом став Муавія ібн Абу Суф'ян (661 – 705). Новою столицею його імперії став сирійський Дамаск.

2. Зовнішня політика Халіфату Омеядів.

Незважаючи на те, що Муавії не вдалося до кінця примирити всі непокірні провінції Халіфату, тим не менш, внутрішня ситуація в імперії дещо стабілізувалася. Це дозволило продовжити активну завойовницьку політику. Почалися військові походи до Індії, за річкою Амудар'я, на заході Північної Африки, з новою силою відновився тиск на Візантію. Було створено військовий флот у Середземному морі.

Протягом 674 – 680 років тривала облога Константинополя. Велика армія на чолі з полководцем Язідом підійшла до стін міста, в той час, як флот блокував протоку Дарданелли. Лише використання проти арабів „грецького вогню” дозволило врятувати місто від розорення.

Завойовницька політика Муавії була продовжена його наступниками. Так, під час правління Халіфа ал-Валіді (705 – 715) були завойовані землі між середньоазійськими річками Амудар'я та Сирдар'я, Фергана та Ташкентська оаза, Белуджистан, Сінд. Таким чином, значна частина Великого Шовкового шляху опинилася під владою „намісників пророка”.

Проте хазяйнували араби на торговельних шляхах досить невдало. Завоювавши важливі для трансєвразійської торгівлі регіони Согду (Середньої Азії), вони почали стягувати з купців астрономічні податки за транзит товарів через Іран. Це призвело до того, що торговці почали обходити цей регіон, створивши новий шлях – через Хозарію та Північне Причорномор'я прямо до Європи.

Посилилася арабська експансія і на заході. У 711 році арабське військо на чолі з Мусою ібн Пусайрою вторглися на Піренейський півострів, почавши війну з вестготами.

У першому ж бою, 19 червня 711 року армія вестготів була розгромлена арабами. У 713 році весь Піренейський півострів, за винятком Галісії та Аустрії був під владою мусульман.

У 717 році араби вторглися до Франції. Лише у 732 році їх нарешті вдалося зупинити. В битві при Пуатьє французькі

війська під командуванням короля Карла Мартелла розгромили небезпечного супротивника.

Проте араби не зупинилися та намагалися взяти реванш в інших частинах Європи. Так, у 715 році вони знову взяли в облогу Константинополь. На цей раз облога тривала два роки. Під стінами міста араби зібрали все що могли. Велика армія обложила столицю Візантії, вихід у море закривав арабський флот. Проте візантійському полководцю Льву Кесарійському вдалося налагодити міцну оборону. Він розумів, що час проти завойовників. Вони перебували серед наспіх завойованої, але нескореної землі. Навіть продовольство арабам доводилося відбирати силою. У їх таборі почалися епідемії. Всі їх атаки на стіни були відбиті за допомогою „грецького вогню”. Нарешті, 15 серпня 717 року арабський полководець Маслам наказав відступати.

Після підкорення арабами Сирії та Месопотамії почалося їх вторгнення на Кавказ. Першою жертвою завойовників стала Вірменія. Вже у 640 році вони взяли столицю цієї держави місто Двін. Забравши велику здобич, араби покинули її межі. Проте в наступні роки грабіжницькі походи здійснювалися періодично.

У 654 році розпочинається справжня війна між Халіфатом та Хазарією, незадоволеною експансією арабів на Кавказі. Цього року полководець Хабіб Ібн-Маслама зайняв Вірменію та Грузію. Його брат Абд-ар-Рахман захопив місто Дербент, що знаходився в вузькому проході між Каспійським морем та передгір'ям Кавказу, та звідси почав вторгнення в землю хазар. Вже скоро він обложив велике хазарське місто Беленджер. Проте, йому не вдалося його взяти. На допомогу захисникам вчасно підійшла допомога і арабська армія була розгромлена. В сутичці загинув сам Абд-ар-Рахман та 4 тисячі його воїнів.

Поразка послабила позиції арабів в Закавказзі. Вони були змушені залишити Вірменію та Грузію. Цим, в свою чергу, скористалися хазари. В 684 році починається вторгнення кочовиків в Вірменію. В боях з ними загинуло багато вірменів, серед яких був і правитель Григорій Маміконян, а країна була змушена виплачувати велику данину.

В свою чергу, араби відчуваючи загрозу хазар для своїх північних кордонів, також активізувались в Закавказзі. В 692 році арабський полководець Муаммед Ібн-Огбай знову зайняв місто Дербент, який розглядався як перепона на шляху подальшої експансії хазарів. На початку VIII століття цей стратегічний пункт був справжнім каменем спотикання у непростих відносинах Халіфату з Хазарським Каганатом. Місто кілька разів переходило із рук в руки, коли врешті-решт в 713 році не було захоплено арабським полководцем Хабібом Ібн-Масламом. Не маючи надії на те, що йому вдасться довго втримати Дербент, він наказав зруйнувати його стіни.

У 721 році війна розгорілася з новою силою. Цього року хазарська армія вторгалася на територію Вірменії, що в цей час знаходилася під владою арабів. У відповідь, вірменський намісник Джеррах Ібн-Абдаллах ал-Хакамі здійснив кілька каральних експедицій вглиб Хазарії. Їм були пограбовані великі міста Семендер та Беленджер.

Визначальною подією арабського походу в Хазарію стала битва за Беленджер. Мешканці міста не стали чекати, коли до їх стін підійдуть завойовники та самі вийшли їм назустріч. Вони поставили на шляху арабів великий табір, захищений возами. З великими труднощами армії ал-Хакамі вдалося пробитися крізь укріплення. Хазари були розбиті, а правитель Беленджеру втік разом із невеликим загonom в 50 вершників. Саме місто було змушене визнати себе данником арабів.

Грабіжницькі набіги на Хазарію продовжувалися знову і знову, аж поки в 730 році хазари не розбили своїх кривдників. На цей раз успіх супроводжував сина кагана Барджиля. Його армія вторглася до Закавказзя, де почалася справжня різанина мусульман. Проте у вирішальній битві у Мутаганському степу араби таки змогли перемогти. Їх очолював досвідчений полководець Ібн-Маслам, якого халіф спеціально запросив очолити військо.

Війна продовжувалася з перемінним успіхом до 735 року, коли хазарський каган врешті-решт визнав свою поразку і навіть на деякий час прийняв іслам.

І все ж таки Хазарія не стала васалом Халіфату. Через кілька років араби покинули країну і каганат повернувся до активної зовнішньої політики.

Таким чином, внаслідок серії успішних завойовницьких походів у другому десятиріччі VIII століття, халіфат Омеядів досяг апогею своєї політичної могутності. Дар аль-іслам було значно розширено за рахунок Піреней, Північної Африки, Єгипту, Палестини, Ірану, Іраку, великих районів Середньої Азії (Согду), частини Індостану, Закавказзя. Кордони імперії, населення якої становило 70 – 80 млн. чоловік, простягалися від південно-західної Європи до Китаю, від північної Індії до степів Середньої Азії. Цю величезну територію було розділено на намісництва (емірати), де правили еміри.

3. Зовнішня політика Халіфату Аббасидів

В той же час внутрішні чвари, постійна боротьба, що велася між різними політичними угруповуваннями, значно послаблювала сили могутньої держави. В середині VIII століття посилювався рід Аббасидів, які були нащадками дядька Мухамеда – Аббаса. У 747 році вони спровокували антиомеядське повстання в іранському Хорасані, яке очолив колишній раб Абу Муслім. В той час, як Омеяди намагалися придушити заколот у неспокійній провінції, Аббасиди завдали їм удару в спину. У 749 році вони захопили владу у халіфаті. Новою столицею було проголошено Багдад. Лише Кордовський емірат у Піренейях не визнав влади нових халіфів.

Перші роки царювання нового клану були відмічені успіхами на зовнішній арені. У 751 році арабський полководець Абу Муслім зійд ібн Саліз, скориставшись підтримкою тюрків-карлуків у битві на річці Талас, розгромив танське військо Гао Сянчжи. І хоча китайцям вдалося зупинити просування арабів далі на схід, ця перемога остаточно закріпила ісламське домінування в Согді. Від полонених китайців араби дізналися про секрет виробництва паперу та згодом налагодили його випуск у Ірані, Іраці та Сирії.

Проте за свої перемоги колишній перський раб Абу Муслім не отримав нічого, окрім заздощів багдадських можновладців. Халіфа аль-Мансура непокоїла зростаюча популярність полководця і тому у 755 році його запросили до палацу владики та підступно вбили.

Крім того тривала перманентна війна проти Візантії, що проходила в вигляді прикордонних зіткнень. Шукаючи союзників у боротьбі проти ворога халіфат пішов на угоду з франкським імператором Карлом Великим (768 – 814), якому в араби подарували слона. Проте спільних дій не було. Візантіїці у свою чергу, також знайшли союзника. Одружившись з хозарською княжною, імператор Лев Ісавр залучив до антиарабської боротьби хозарів. Це дозволило йому розгромити арабів у битві біля Анкари.

Проте, незабаром стає зрозуміло, що zenit політичної могутності імперії вже позаду. Нових походів Аббасиди практично не здійснювали, вони не мали сил на те, щоб утримувати все, що було завойовано їхніми попередниками. Наприкінці VIII століття з'явилися перші ознаки занепаду халіфату. У 788 – 789 роках праправнук шийтського халіфа Алі – Ідрис проголосив створення на теренах сучасного Марокко незалежної держави та започаткував нову династію Ідрисидів. Наступною незалежність отримала провінція Африка (Іфрікайя). Її володарем став колишній намісник Ібрахім ібн Аглаб.

Початок системного занепаду Абасидського халіфату пов'язаний з правлінням халіфа ал-Мамуна (813). В цей період зміцнюється інститут намісництва. Особливо це було помітно у віддалених провінціях, де влада емірів стає спадковою. На початку IX століття незалежні емірати склалися у Північній Африці (Аглабіди), у Хорасані (Тахіріди), Ірані (Саманіди). У другій половині IX століття виник самостійний емірат у Єгипті (Тулуніди), відродилося Вірменське царство (Багратіди). У 816 році почалося селянське повстання на чолі з Бабеком у Південному Азербайджані, яке тривало протягом 20 років (816 – 837).

Розуміючи, що арабська армія, створена для завоювання всесвіту, мало підходить для того, щоб втримати халіфат у єдності,

халіф ал-Мутасіма (833 – 842) розпочав масштабну військову реформу. Основу нового війська склали гулями – молоді раби, з тюрк, слов'ян, африканців, яких виховували при дворі халіфа. Саме ця гвардія, за задумом халіфа мала стати на заваді розпаду імперії. Спочатку, гулями діяли досить ефективно у боротьбі проти візантійців та інших ворогів імперії. Проте вже через 20 років гулями самі стали настільки впливовими, що халіфи стали іграшками у їх руках. Вони самі вирішували хто стане „намісником пророка”, і в разі, якщо володар не виконував їхніх побажань, від нього легко позбавлялися. Так, протягом 861 – 870 років тюрки-гулями возвели на престол, а потім вбили чотирьох халіфів (ал-Мунтасіра, ал-Мустаїна, ал-Муттаза, ал-Мухмаді).

Халіфат продовжував розпадатися. У 40-х роках X століття від Аббасидського халіфату не залишилося майже нічого. Влада халіфа поширювалася лише на територію Багдада та його околиці. Проте у 945 році війська горців-дейлемитів вторглися у володіння „намісника пророка”. Вони захопили Багдад і велика мусульманська імперія, яка, за задумом Мухамеда мала стати основою нового світу, припинила своє існування. І хоча влада багдадських халіфів була відновлена, проте вже ніколи вони не змогли об'єднати правовірних у єдину державу.

Незважаючи на те, що в X столітті Багдадський Халіфат втратив статус головного центру мусульманського світу, його правителі продовжували вести активну зовнішню політику, вміло використовуючи протиріччя між головними конкурентами у боротьбі за владу. Значним дипломатичним успіхом Аббасидів в цей період стала активізація відносин з Волзькою Булгарією – держави, яка існувала в X – XIII століттях в середньому Поволжі та басейні ріки Кама.

В 921 році в Багдад було направлено посольство Болгарського правителя – ельтебера Альмаса (895 – 925), який намагався звільнитися від політичного домінування Хазарського каганату. В одному із листів, який Альмас надіслав до багдадського халіфа Джафара аль-Мукдадіра-бі-ллаху (908 – 932) болгарський правитель просив „відправити до нього людей, які б навчили б його законам ісламу та побудували мечеть”.

Також булгари подарували халіфові кількох слов'янських рабинь.

В Багдаді із задоволенням прийняли посла Волжських болгар Абдаллаха ібн-Башту, на прізвисько Хазарин. Було вирішено відправити до Альмаса ремісників, які побудують мечеть та фортецю, яка могла б захистити від зазіхань хазарів.

Для цього до Альмаса була направлена дипломатична місія. Завданням послів було добитися від болгар, що вже були мусульманами, зміни ісламських законів, що домінували тут. Араби сподівалися вмовити Альмаса перейти від малікітської юридичної системи ісламу, до ханіфітської, прийнятої в Багдаді.

Проте, головним завданням послів було добитися торговельних привілеїв. Справа в тому, що один з головних конкурентів Багдадського Халіфату – Хазарський каганат контролював один з найважливіших торговельних шляхів, що поєднував прикаспійський регіон зі Східною Європою. Цей шлях проходив по західному берегу Каспійського моря до дельти Волги, де розділявся на дві артерії. Одна з них йшла на північ – до варягів, інша – йшла на Дон. На цьому шляху знаходилася і Болгарія і араби побачили можливість закріпитися в цьому важливому регіоні.

21 червня 921 року до Волжської Болгарії було направлено арабське посольство на чолі з Сусаном ар-Расі, який добрався до місця призначення 12 травня 922 року. Секретарем посольства був мандрівник та письменник Ібн Фадлан, який залишив після себе шляхові нотатки („Рісаль”), в яких він докладно описав звичаї та побут народів, що населяли територію прикаспійського регіону та Східної Європи: болгар, русів, башкір, хазар.

Ібн Фадлан одним з перших арабських письменників описав русів – мешканців Київської Русі. Він писав:

„Он (Ибн-Фадлан) сказал: я видел русов, когда они прибыли по своим торговым делам и расположились (высадились) на реке Атиль.

И я не видел (людей) с более совершенными телами, чем они. Они подобны пальмам, румяны, красны. Они не носят ни курток, ни хафтанов, но носит какой-либо муж из их числа кису, которой он покрывает один свой бок, причем одна из его рук выходит из нее. С

каждым из них (имеется) секира, и меч, и нож, и он (никогда) не расстается с тем, о чем мы (сейчас) упомянули.

Мечи их плоские, с бороздками, франкские. И от края ногтя (ногтей) кого-либо из них (русов) до его шеи (имеется) собрание деревьев и изображений (вещей, людей?) и тому подобного. А что касается каждой женщины из их числа, то на груди ее прикреплено кольцо или из железа, или из серебра, или (из) меди, или (из) золота, в соответствии с (денежными) средствами ее мужа и с количеством их....

Разом з тим, Ібн-Фадлан відзначав: „Они грязнейшие из твари Аллаха, – (они) не очищаются от испражнений, ни от мочи, и не омываются от половой нечистоты и не моют своих рук после еды, но они как блуждающие ослы”.

Текст Ібн-Фадлана представлений в перекладі відомого радянського медієвіста А. П. Ковалевського – Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – М-Л. : Изд. Академии наук СССР. – 1939.

Маршрут посольства пролягав від Багдаду через Рей, Нішапур, Мерв, Бухару – в обхід володінь Хазарського Каганату, оминаючи Кавказ. Зиму 921 – 922 років послы провели в Джурджані (Старий Ургенч).

В подальшому посольству пощастило перейти землі ворожих башкір та досягти місця призначення – „країни слов'ян” („Сакаліба”), як той час називали Волжську Булгарію.

За повідомленням Ібн-Фадлана, дипломатична місія закінчилася невдало. Посланцям халіфа не вдалося набрати необхідну суму (4 тисячі динарів), яку той обіцяв болгарам на будівництво фортеці. В свою чергу, ельтебер Булгарії, незадоволений цим, відмовився приймати нові ісламські закони.

Разом з тим, слід відзначити, що встановлення дипломатичних контактів між Багдадським Халіфатом та Волжською Болгарією все ж таки мало велике значення для подальшого розвитку цієї країни. Так, болгары перейняли у арабів писемність, відкинувши власну – давньотюркську. В болгарських містах з'явилися перші ісламські школи – медресе.

4. Крах Халіфату Аббасидів і міжнародні відносини на Близькому Сході та Середній Азії у XI – на початку XII століть

Як зазначив Л. С. Васильєв: „Втрата халіфом політичної влади спричинила ефект поліцентризму на Близькому Сході. Одне за одним на місці колишньої єдиної держави почали виникати емірати, султанати, правителі яких не претендували на загальну владу в кордонах своїх країн”. При цьому, всі ці володарі не мали ані духовного авторитету, який мали халіфи, ані достатньої військової сили, щоб ефективно боронитися від сусідів, ні адміністративного апарату, щоб навести лад на контрольованих територіях. Тому всі державні утворення були досить слабкими і існували недовго. Проягом X – XI століть кордони на Близькому Сході та у Середній Азії неодноразово змінювалися. Цей період характеризувався стрімким зльотом і не менш стрімким падінням держав у регіоні.

Однією з таких державних утворень був і Іран, який в умовах занепаду халіфату, віднайшов у собі сили для відродження у новій якості. Саме на території сучасного Ірану, частини Закавказзя, Хорасані (Маверанахр, частина сучасного Афганістану) склався новоперський етнос. Цей народ, з єдиною мовою (фарсі) називали „аджам” – „не араби”, або „ті, що говорять на незрозумілою мовою”, а також „тазїки”, „таджики”. При цьому Іран залишався мусульманським (перси визнали сунізм), а зороастризм вважався язичництвом.

Спочатку Саманіди жили на краю халіфату, у Бухарі. Скориставшись занепадом Багдада, вони почали завойовувати сусідні території. У X столітті до держави Саманідів вже входили Мавераннахр, Хорезм, Хорасан, Сеїстан, Гурган (головна частина сучасного Афганістану). В першу чергу, на завойованих територіях вони відновили занепадаючу транзитну торгівлю, що дозволило наповнити державну скарбницю та оживити життя у найбільших містах (Нішапур, Ісфахан, Хамадан).

Надзвичайним дипломатичним успіхом Саманідів стала короткочасна ісламізація Київської Русі у 986 році. Київський князь

Володимир Великий саме підшукував монотеїстичну релігійну базу, на яку могла б спиратися молода зростаюча держава. Серед інших, свої послуги пропонували „хорезмійські” дипломати-проповідники.

Саманіди проводили активну політику на північних кордонах своєї держави, де досягли певних успіхів у боротьбі з тюрками-карлуками. Підтримувати порядок в імперії мала гулямська гвардія, яку недалекоглядно створив Саманід Нух, мабуть забувши про сумний досвід останніх аббасидських халіфів. І дійсно, вже скоро тюрки-гулями стали міцною політичною силою, з якою не наважувалися сперечатися навіть самі володарі.

Саманідам не вдалося закріпити перші успіхи. Їхня держава проіснувала до 999 року, коли її зруйнували племена північних тюрк-караханідів. В цей час, скориставшись моментом син Себуктегіна – гулям Махмуд (998 – 1030) – створив незалежне князівство у Ганзі та захопив у Саманідів володіння на південь від Амудар’ї (Хорасан, Сеїстан, територію сучасного Афганістану). Саме з цих територій складалася гулямська держава **Газневідів**. Її засновник Махмуд проводив активну зовнішню політику, воюючи проти сусідніх племен караханідів. Намагаючись знайти кошти щоб заплатити своїм воїнам, він здійснив кілька грабіжницьких походів в Індію. При цьому видавав себе за завзятого мусульманина – всі походи він проводив під гаслами джихаду.

Проте його смерть у 1030 році показала всю слабкість держави Газневідів. Його синові Масуду не вдалося впоратися з повстаннями, які охопили всю країну, і врешті-решт він зазнав поразки від **тюрк-сельджуків**. Раніше вони жили у Великому Степу, займаючись скотарством та грабіжницькими набігами. Проте велика посуха, що охопила Великий Степ у X – XI століттях погнала їх на захід. Для того, щоб отримати дозвіл жити на території Саманідського Ірану, сельджуки були змушені прийняти іслам та воювати за інтереси своїх покровителів.

Так вони стали союзниками династії Саманідів у боротьбі проти караханідів. Проте, як зазначалося вище, спільні дії були безуспішними, і у 999 році новоперська держава була

ліквідована. Тоді сельджуцькі вожді були змушені просити притулку у газневідського володаря Махмуда. Той дозволив сельджукам заселити правобережний Хорезм, а потім і Хорасан.

У 1035 році сельджуки переселилися на територію сучасної Туркменії, де були пасовища для їх численних стад верблюдів, коней та овець. Вони звернулися до нового газневідського владика Масуда з проханням надати їм ці землі. Взамін вони пообіцяли проходити військову службу та сплачувати податки. Але Масуд не захотів йти на поступки і у 1035 році почав війну проти кочівників.

У відповідь сельджуки влаштували засідку та розгромили газневідське військо. Масуду не залишилося нічого іншого, як піти на переговори. Згідно з угодою, сельджуки отримували ті землі, на які вони розраховували.

У квітні 1040 року почалася нова війна між сельджуками, на чолі з вождем Тогрул-беком Мухамедом (1040 – 1063) та Масудом. На цей раз газневідський володар сам очолив похід проти ворога. Він дуже розраховував на бойових слонів, закованих у залізні лати, що були у складі його війська. Але всі його надії не справдилися. У генеральній битві у травні 1040 року, біля стін невеликої фортеці Денданакан (Мерв) його армія була розгромлена, а сам Масуд ледь не потрапив до сельджуцького полону.

Після перемоги, Тогрул-бек демонстративно сів на трофейний масудівський трон і оголосив себе султаном („султан” – влада). Таким чином він проголосив створення якісно нової ісламської імперії – Сельджуцького султанату.

Отримавши перемогу, сельджуки почали завойовувати сусідні території – південного та західного Хорасану, Гургану, північного Афганістану та Хорезму. У 1042 році сельджуки почали вторгнення до Перського Ірану та Закавказзя. Це призвело до того, що вони захопили майже весь західний, центральний та південно-східний Іран. У 1043 році вони захопили фортецю Кят – столицю Хорезму, після чого вся країна підкорилася їм.

У 1046 Торгул-бек розпочав похід до Іраку. Дізнавшись про це, багдадський халіф аль Каїм (1031 – 1075) вступив у переговори з сельджуками, закликаючи їх до Багдада. У 1055 році це було зроблено і Торгул-бек став володарем великої аббасидської столиці.

Одночасно продовжувалися походи і в інших напрямках. Ще у 1042 році почалися сельджуцькі набіги в Малу Азію та Закавказзя. У 1064 році сельджуцька армія вторглась до Вірменії та Грузії. Завойовники захопили декілька гірських фортець, але після цього новий султан Альп Аслан був змушений укласти угоду з грузинським царем Багратам IV (1028 – 1072). Крім того, сельджуки захопили кілька міст і у Вірменії.

Звісно, походи Альп Аслана викликали невдоволення Константинополя, який вважав Закавказзя своєю зоною впливу. Вирішальна битва між суперниками відбулася у 1071 році під Манцикертом. Сельджуки вщент розбили візантійську армію під командуванням імператора Романа IV Діогена. Ця перемога, у свою чергу, надавала новоствореній імперії контроль над Вірменією та відкривала шлях до Малої Азії. У 1077 році сельджуки заволоділи Нікеєю та Іконією. Саме ці міста і стали політичними центрами сельджуцької держави у Малій Азії – Румунського султанату.

Походи сельджуків продовжилися за часів правління наступника Альп Аслана – султана Малікшаха (1072 – 1092). Початок його правління ознаменувався захопленням Північної Сирії та частини Палестини. Через два роки були завойовані Бухара та Самарканд, що перебували під владою караханідів. Далі завойовники пішли на схід вздовж Великого Шовкового шляху та в кінці 80-х років XI століття захопили Фергану й частину Східного Туркестану.

Проте з розширенням сельджуцької імперії починає проявлятися її внутрішня слабкість. Завойовникам не вдалося „перетравити” той багатонаціональний конгломерат племен та народів, які були завойовані силою зброї. Починаються внутрішні суперечки, а потім і розпад єдиної держави. Вже у 70-х роках XI століття з її складу виділився Румський султанат, який через двадцять років змушений був вступити у боротьбу проти навали хрестоносців. Крім того, після смерті Мелікшаха

між його синами починається кривава боротьба за владу. Врешті-решт перемогу отримав султан Санджар (1118 – 1157). Проте йому довелося боротися з сепаратизмом провінцій, правителі яких, користуючись смутою, почали боротьбу за незалежність. В цей час султанат зіткнувся із зовнішньою загрозою. На імперію напали племена кара-киданів – залишків монгломовних племен, що, рятуючись від чжурчженів та китайців втекли з північного Китаю до Середньої Азії. У відповідь Санджар оголосив „джихад” та почав збирати військо. У 1141 році в Катаванському степу поблизу Самарканда відбулася битва, у якій сельджуки зазнали поразки. Це означало ліквідацію сельджукського султанату. Проте і кара-киданям не вдалося закріпитися на завойованих землях. Протягом наступних сорока років Іран та Середня Азія перебували в стані хаосу та анархії, аж поки знову не були об’єднані в єдину державу – **імперію Хорезмшахів**.

Саме на хвилі невдоволення порядками, які встановили у Согді кара-кидані, хорезмський правитель Текеш (1172 – 1200) взявся за створення власної імперії. Він міг розраховувати на тисячі знедолених мусульман, які будь-що прагнули скинути ярмо ненависних „язичників” зі Степу. Цілі області здавалися йому без бою, бо саме у Текеші вони вбачали ту силу, яка була спроможна навести елементарний порядок. Протягом 1187 – 1193 років владу Хорезму визнали Мерв, Нішапур, Серах, а у 1194 році – весь західний Іран.

Вирішальна битва з кара-киданями відбулася вже за часів правління нового правителя Мухамеда ібн Текеша (1200 – 1220). У 1210 році поблизу річки Талас, йому нарешті вдалося розгромити військо кара-киданів, які після цього визнали себе васалами Хорезму.

Після перемоги Мухамед продовжив свою завойовницьку політику. У 1215 році був завойований Азербайджан, а у 1215 – 1216 роках Хорезм затвердився у Афганістані звідки була витіснена місцева гулямська династія Гуридів.

На територіях, відвойованих у кара-киданів, нарешті було встановлено порядок. Це обумовило відродження трансевразійської торгівлі. Знову багатіли торгівельні міста –

Ургенч, Бухара, Самарканд, Нішапур, Шираз, Герат, порт Сіра на березі Перської затоки. Як зазначав казахський вчений Асинбек Бісенбаєв: „Хорезм добився своєї могутності, завдяки тому, що був розташований на перехресті торговельних караванних шляхів, що пов'язували Середню Азію зі Східною Європою, з кочовими племенами Дешті Кіпчака, Монголії, з далеким Китаєм, а його столиця Ургенч була складом та біржею караваної торгівлі”.

Проте Мухамеду не вдалося залишити велику імперію своїм потомкам. Серед всього іншого, це було обумовлено і дипломатичними помилками, яких правитель припустився наприкінці свого царювання. Перш за все він посварився з багдадським халіфом ан-Насіром і розпочав війну з ним. Але його стотисячна армія так і не досягла Багдаду. Більша її частина вимерзла у горах на шляху до місця призначення, а рештка винищена дикими племенами курдів.

Ще більш недалекоглядно правитель Хорезму вчинив у 1219 році, коли наказав вирізати та пограбувати багатий караван, який був направлений великим Чінгісханом для встановлення торговельних зв'язків між двома державами. Після цього монгольський каган дав хорезмшаху ще один шанс, направивши до Ургенчу (столиці Хорезму) дипломатичну місію. Проте впертий Мухамед наказав убити послів. Розгніваний Чінгісхан розпочав військовий похід, який призвів до ліквідації держави хорезмшахів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Али Заде А. Хроника мусульманских государств / Айдын Али Заде. – М : УММА, 2004. – 445 с.
2. Большаков О. Г. История Халифата. В трёх томах / Олег Георгиевич Большаков. – М. : Восточная литература, 2002.
3. Мюллер А. История ислама. От доисторической истории арабов до Аббасидов / Август Мюллер. – М. : Астрель, 2004. – 911 с.
4. Новосельцев А. В. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / Анатолий Петрович Новосельцев. – М. : Наука, 1990. – 264 с.

5. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [авт. текста Игнатий Юлианович Крачковский. – М – Л. : Изд. Академии наук СССР, 1939. – 193 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Розкрийте головні напрямки зовнішньої політики Арабського халіфату в період правління „праведних халіфів”.
2. В чому полягають причини успіху арабів у боротьбі проти Візантії та Сасанідського Ірану?
3. В чому полягала сутність конфлікту між шиїтами та Омеядами?
4. Охарактеризуйте головні напрямки зовнішньої політики Халіфату Омеядів.
5. Охарактеризуйте головні напрямки зовнішньої політики Халіфату Аббасидів.
6. Охарактеризуйте міжнародну ситуацію в Середній Азії в X – XI століттях. До яких наслідків в сфері міжнародних відносин призвів розпад Арабського халіфату?

ЛЕКЦІЯ VII. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В МОНГОЛЬСЬКИЙ ТА ПОСТМОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД

1. Міжнародні відносини у Східній Азії напередодні приходу до влади Чінгісхана.
2. Завойовницька політика Чінгісхана.
3. Походи Чингісидів Бату, Хулагу та Хубілая.
4. Занепад монгольської імперії та міжнародна ситуація на Сході у XIV столітті.
5. Завойовницька політика та дипломатія Тимура (1336 – 1405).

1. Міжнародні відносини у Східній Азії напередодні приходу до влади Чінгісхана

Міжнародна ситуація у Східній Азії напередодні походів Чінгісхана характеризувалася занепадом та внутрішньою кризою старих регіональних лідерів і появою нових. Ще у IX столітті Танський Китай, та сила, яка протягом тривалого часу формувала міжнародний клімат у регіоні, був на грані остаточної руйнації. У 881 році у країні почалося повстання Хуан Чао, який проголосив себе імператором і захопив столицю імперії. Почався тривалий період громадянських конфліктів, який увійшов в історію під назвою епохи „п'яти династій та десяти царств” (907 – 960).

На тлі занепаду Китаю, посилюються нові сили, які претендували на роль регіональних лідерів. Це були кочовики з Євразійського степу, що традиційно набиралися сили в періоди занепаду „Піднебесної”.

У IX столітті значно посилюється монгломовне плем'я киданів. Їх правитель Єлюй Амбагянь (903 – 927) проголосив створення держави Ляо та почав завойовувати сусідні держави. У 905 році на запрошення китайського зрадника Чжу Веня кидані вторглися на територію „Піднебесної”. Завдяки його походам до складу Ляо увійшла частина земель північного Китаю.

Сам Єлюй Амбагянь проголосив себе „Небесним імператором”, а свою дружину – „Земною імператрицею”.

У цей час на півдні Китаю, постала китайська династія Сун. Нові правителі, розуміючи що не мають сил для опору киданям, змушені були укласти з ними принизливий договір. За угодою імперія Сун брала на себе зобов'язання щороку виплачувати Ляо данину у розмірі 300 тисяч кусків шовку та 200 ляннів срібла.

Проте на цьому біди сунських володарів не закінчувалися. На рубежі X – XI століть на північно-західних кордонах Китаю було створено держава Західну Ся (Сі Ся). Тангутські володарі завоювали провінції Шенсі та Ганьсу, і китайська влада була змушена заключити договір, такий самий договір, як з киданями. За угодою, Сун зобов'язувалася щорічно виплачувати данину у розмірі 100 тисяч кусків шовку та 30 тисяч цинів чаю.

У цей час почалися проблеми вже у киданів. На рубежі XI – XII століть інше плем'я кочівників – чжурчженів – почало формувати власну імперію. Їх правитель Агуда у 1113 році розпочав війну проти киданів та захопив значну частину їхніх земель. Тут було проголошено державу Цзинь (1115 – 1234). У 1125 році чжурчжені ліквідували державу Ляо та почали похід проти Сун. Через два роки завойовники захопили столицю Кайфін, а імператор, разом з родиною, потрапив у полон.

Врешті-решт, чжурчженням вдалося захопити весь Північний Китай. Коли вони дійшли до ріки Янцзи, у 1142 році сунські володарі визнали себе підданими імперії Цзинь. Вони зобов'язалися щорічно виплачувати 250 тисяч кусків шовку та 250 тисяч ляннів срібла.

Проте, встановлений у першій половині XII століття міжнародний порядок, тримався тільки до тих пір, поки на обрії не з'явилися непереможні війська великого Чингісхана.

Народився майбутній полководець у 1162 році (за іншими джерелами – 1155 р.). Його батько Есугей-багатур був старійшиною монгольського роду тайчжиутів. Згідно з легендою, щойно народжений малюк міцно тримав у руці

згусток крові, що нагадував шматок печінки. Темучін рано залишився без батька, якого отруїли представники ворогуючого клану. В десять років він залишився разом з матір'ю, від якої відвернулися колишні слуги її чоловіка. Юнак ріс настільки жорстоким, що навіть, разом із своїм братом Хасаром вбив свого зведеного брата Бестера. Скориставшись цим як приводом, тайчжиути (які боялися помсти Темучіна) схопили його, забили у колодки. Згодом юнаку вдалося втекти. Він одружився з своєю нареченою Борте, яка отримала титул „хатун” (ханша, господиня). Коли Темучіну виповнилося лише дев'ять років, Есугей-багатур домовився про цей шлюб, з батьком нареченої – Дай-Сеченом, з племені кунграт. Невідомо, чи кохав Темучін свою дружину, проте до кінця життя зберігав до неї почуття глибокої поваги.

Тим часом, Темучіну вдалося заручитися підтримкою двох впливових кланів – кераїтів, яких очолював хан Торгул (побратим його батька) та джаджират на чолі з вождем Джамухою. Це допомогло йому у подальшій боротьбі проти ворогів – меркитів, які у 1180 році викрали та збезчестили Борте. За допомогою Джамухи дружину вдалося повернути. Об'єднаними силами Темучіну, Джамусі та Торгул-хану вдалося організувати спільний похід проти меркитів і розгромити їх. Після перемоги Темучін та Джамуха почали правити монголами.

Пізніше Темучін відокремив свій улус і почав конфліктувати з Джамухою. Природний розум та мужність забезпечили йому популярність серед монгольської аристократії і у 1182 році навколо нього згуртувалися перші соратники, які проголосили свого лідера ханом або Чингісханом, „обраним Вічним синім Небом”.

Значення титулу Чингісхан до сих пір точно не встановлено. На думку деяких сходознавців слово *Чингіз* походить від тюрко-монгольського – *Тенгіз* – море, океан, а композит Чингіс-хан, відповідно означає „хан-океан”, тобто „Володар всесвіту”, „Всесвітній хан”. Вірогідно, що вже тоді Темучин замислювався про своє призначення об'єднати не тільки Монголію, а й весь відомий йому світ у єдину державу.

У 1187 році відбулося перше військове зіткнення між Чінгісханом та Джамухою. Перемогу отримав останній. Він наказав зварити живцем 70 найвидатніших приборників „Вселенського хана”. Після цього на 10 років Чінгісхан вибув з політичної боротьби, перебуваючи на території чжурчженської імперії Цзинь. Що він там робив, достеменно невідомо. Деякі вчені вважають, що він потрапив у рабство, інші – що він служив найманцем у чжурчженській армії.

У 1197 році Чінгісхану вдалося повернутися на батьківщину, де всього за рік він знову мобілізував своїх соратників. Відтоді у степу не було сили, що могла протистояти його владі та авторитету.

У 1206 році на курултаї (раді монгольських аристократів) на річці Омон Чінгісхана було обрано володарем (каганом) усіх монголів. Саме з цього моменту і починається його блискуча військова кар’єра і слава великого полководця, якому тільки смерть завадила реалізувати план формування „вселенської імперії”.

Як син свого народу, він розумів, що від нього вимагають люди, які обрали його своїм вождем. Кочівники могли жити тільки за рахунок набігів та розбою і тому політичною платформою Чінгісхана стала війна, яка мала дати багатства від підкорених народів та пасовиська для ведення традиційного скотарського господарства. Він перетворив весь монгольський етнос на – орду – військово-політичне об’єднання, що налічувало 100 тисяч вояків-вершників.

Вже наступного року Чінгісхан відправив свого сина Джучі на підкорення „лісових племен” Південного Сибіру. У 1208 році монгольський полководець Субудай розгромив в долині Іртиша найманів та меркитів. Перші перемоги додали авторитету „вселенському ханові”, у якому почали вбачати людину, яка нарешті зможе навести в степу порядок. Більш за все, цього хотіли торговці Великого Шовкового Шляху, бариші яких прямо залежали від політичної стабільності на території, через які проходили караванні шляхи. Тому у 1209 році Чінгісхана підтримали уйгурські купці, які не просто дали грошей на продовження військових компаній, але й допомогли

монголам розробити власну писемність, а також забезпечили штат чиновників для управління імперією, що поступово зростала. Індикут (правитель) уйгурів Барчук прибув до Монголії та визнав себе васалом „вселенського хана”. У відповідь, його проголосили п'ятим сином Чінгісхана та одружили з дочкою монгольського владика – Ал-Атуну. За угодою уйгури зберігали автономію у вирішенні внутрішніх питань, проте мали брати участь у військових походах.

Чінгісхан не забув доброї волі уйгурів. Згодом він призначав їх на відповідальні адміністративні посади у Ірані. Тут уйгурські купці виступали посередниками у торговельних операціях і відкупниками податків у мусульманського населення.

У той час, коли Джебе та Субудай воювали на заході, сам Чінгісхан вирушив на південь. Він кинув виклик одразу двум достатньо могутнім державам – тангутській державі Сі Ся та чжурчженській імперії Цзинь.

Вже наприкінці 1205 року монголи вперше напали на західні регіони Сі Ся та спустошили декілька тангутських містечок і фортець. Восени 1207 року Чінгісхан почав справжню війну проти тангутів, прагнучи не просто нових грабежів, а знищення їхньої держави. Проте цей похід загалом був невдалим. Монголам вдалося розорити кілька областей Сі Ся, проте держава витримала удар, продовжуючи існувати. Тому навесні 1209 року почався новий похід проти тангутів.

У цей час владу Чінгісхана добровільно визнали тюркикарлуки, що жили в долинах річок Ілі та Чу, а також біля озера Балхаш. Як і уйгури, вони обіцяли брати участь у військових походах монголів. Незважаючи на окремі поразки від тангутів, у жовтні 1209 року Чінгісхану вдалося дійти до їхньої столиці. Почалася облога міста. Намагаючись виправити становище, тангутський володар звернувся до чжурчженів з проханням укласти військовий союз. Але ті грубо відмовилися воювати проти Чінгісхана.

Здавалося, що доля Сі Ся вже вирішена, проте тангутам допоміг випадок. Монголи, намагаючись знищити непокірне місто, вирішили втопити все його населення. Для цього вони

почали будувати греблю на річці, яка проходила через місто, щоб у зручний момент спустити воду на тангутів.

Ймовірно, монгольські інженери дещо наплутали у розрахунках, оскільки замість столиці Сі Ся затопленим виявився сам табір монголів. Це змусило Чінгісхана піти на компроміс. Почалися переговори про мир. Згідно з договором, який він у 1210 році уклав з тангутським володарем, Сі Ся визнавало себе васалом Монголії, а тангути мали брати участь у походах Чінгісхана. Угода була закріплена династичним шлюбом. Тангутська принцеса Чахе стала дружиною „вселенського хана”.

Убезпечивши свої південно-західні та південні кордони, Чінгісхан почав підготовку до боротьби проти свого головного конкурента у регіоні – імперії Цзінь. Формально Монголія визнавала себе її васалом, але монгольський володар прагнув покінчити з домінуванням чжурчженів. Приводом до війни став прихід у державі Цзінь нового правителя Юнь Цзи, якого Чінгісхан назвав „слабкою та нерішучою людиною”.

15 лютого 1211 року монгольська армія, яку особисто очолив Чінгісхан, вторглася на територію чжурчженської держави. У вирішальній битві біля хребта Схулін Чінгісхан розгромив армію супротивника, яка налічувала 300 тисяч чоловік і в 1213 році захопив всю територію Цзінь на північ від річки Хуанхе. У 1215 році монголи почали облогу столиці – Пекіна і через рік взяли місто. В цілому Чінгісхану вдалося захопити 862 чжурчженських міста.

Вважаючи, що чжурчжені вже ослаблі, щоб продовжувати війну, наприкінці 1215 року „вселенський хан” запропонував їм мир, звісно, на власних умовах. Першою умовою була відмова цзінського володаря від претензій на володіння на півночі від Хуанхе; другою умовою була його відмова від імператорського титулу та васальна залежність від монголів. Взамін Чінгісхан залишав чжурчженського володаря правителем тих земель, що в нього ще залишилися. Проте чжурчжені відмовилися прийняти такі умови.

У відповідь, „вселенський хан”, відправив до Цзінь військо під командуванням свого полководця Мухалі, який

отримав титул „го ван” (князь держави) та право володарювати на землях відвойованих у чжурчженів.

На допомогу Мухалі він спробував також направити тангутів. Але Сі Ся, незважаючи на існуючі домовленості, не поспішали вступити у війну проти Цзінь. І тоді Чінгісхан був змушений розпочати новий, вже третій похід, проти тангутської держави. У 1217 році столиця Сі Ся знову була у монгольській облозі.

Нова війна виявилася тривалою. Тангути вміло та успішно захищали свою столицю. „Вселенський хан”, який вже замислювався над походом на захід, не міг затримуватися надовго біля її мурів. Тому він звернувся до ворога з пропозицією розпочати мирні переговори. Єдиною його умовою була участь тангутів у майбутній війні проти Хорезму. Проте і на цей раз тангути відмовилися проливати свою кров заради інтересів монгольського володаря.

Чінгісхану не залишилося нічого іншого, як зняти облогу, пообіцявши повернутися пізніше.

Не довівши до кінця одразу дві війни – проти Цзінь та Сі Ся, Чінгісхан вирішив розпочати третю. На цей раз жертвами його неспинних орд став Хорезм та державні утворення каракіданів.

2. Похід Чінгісхана на захід. Перетворення монгольської держави на світову імперію

Свій похід на Захід Чінгісхан почав з війни проти каракіданів. У 1211 році ними правив принц з племені найманів Кучлук. Він, прийнявши буддизм, почав терор проти мусульманського населення. Цим вирішив скористатися Джебе, який очолював монгольське військо. Він заявив, що не переслідуватиме жодну з релігій, яку сповідує населення підкорених земель. Так він привернув на свій бік мусульман, невдоволених кривавим правлінням Кучлука. Вони повстали, захопили у полон свого правителя та видали його Джебе. Внаслідок цього увесь басейн ріки Тарим та Семиріччя опинився під владою монголів.

Наступною жертвою завойовників став Хорезм. В той час як Чінгісхан підкоряв одне за одним сусідні держави, хорезмшах Мухамед також продовжував створювати власну імперію, порівнюючи себе з легендарним Іскандаром Дворогим (Олександром Македонським). Хорезм по праву вважався однією з наймогутніших держав мусульманського Сходу. Природно, що рано чи пізно дві великі держави мали зіткнутися у смертельному двобої.

Перші відомості про блискучі перемоги Чінгісхана дійшли до Хорезму у 1215 році. Намагаючись спростувати чутки, що ширилися країною, а також з метою зібрати докладні свідчення про монгольську державу, хорезмшах у 1215 році відправив до Монголії дипломатичну місію. У відповідь, Чінгісхан теж направив своїх послів до Хорезму. Очолили монгольське посольство три мусульманина – Махмуд з Ургенчу, Алі Ходжа з Бухари та Йусуф Кенка з Отрару.

Навесні 1218 року Мухамед прийняв послів. У своєму листі до хорезмшаха Чінгісхан повідомив про свої завоювання та запропонував укласти мир між двома державами з гарантіями безпеки для купців, задіяних у торгівлі між країнами. Мухамед погодився з пропозицією монгольського володаря.

Маючи надію поповнити свій бюджет за рахунок відновлення торгівлі на Великому Шовковому Шляху, Чінгісхан відправив до Хорезму великий караван на чолі з Омар-Ходжай Отарі, Джамалом Марагі, Фах Рад-діном Бухарі та Аміном ад-діном Хараві. Караван складався з п'ятисот верблюдів, які везли золото, срібло, шовк, хутро, індійську мідь, китайський фарфор. Його супроводжували 450 чоловік, серед яких були і монгольські шпигуни. Можливе саме це пізніше і спровокувало військовий конфлікт між двома державами.

У середині 1218 року караван прибув до хорезмського міста Отрар на правому березі ріки Сирдар'я. Там всі купці були вбиті, а скарби, привезені з Монголії, присвоїв собі правитель міста Гаїр-хан. Причини цього достеменно невідомі. Деякі сходознавці вважають, що це трапилося через те, що лист, який Чінгісхан послав разом із караваном був написаний в образливому тоні. Серед іншого в ньому зазначалося: „Ми наказали, щоб віднині між усіма країнами запанував мир, щоб

купці йшли в усі землі”. Вірогідно, що саме слова „Ми наказали” і було приводом до загострення конфлікту.

Є й інша точка зору, яку виклав у своїй роботі „Чінгісхан та Чінгісиди. Доля та влада”, російський вчений Т. І. Султанов. Він вважає, що інцидент викликаний „шпигунським скандалом”. Монгольські купці, замість того, щоб поважно сидіти на ринках та торгувати крамом, почали збирати необхідну військову інформацію для Чінгісхана. Така, неприродна для торговців, поведінка і викликала підозри у Гаїр-хана. З відома хорезмшаха, а можливо і за власною ініціативою він наказав затримати „купців”, а потім і вбити їх. Вдалося втекти тільки одному з них. Він і повідомив Чінгісхану про отрарську різанину.

Проте монгольський хан не поспішав вдаватися до радикальних заходів. У нього вистачало проблем з тангутами та чжурчженями, тому він зробив ще одну спробу примиритися з Мухамедом. До Хорезму було відрядили нове посольство на чолі з Ібн Кафрадж Богра. Чінгісхан вимагав видати йому Гаїр-хана, обіцяючи за це зберегти мир між країнами. Проте хорезмшах не тільки не виконав цю умову, але й наказав стратити Ібн Кафрадж Богра. Іншим послам він звелів відрізати бороди та відправити їх назад зі словами: „Я йду на тебе, хоча ти був на краю землі, для того, щоб помститися”.

Терпінню монголів, які вважали вбивство посла найтяжчим гріхом, настав кінець, і у 1219 році Чінгісхан проголосив початок походу на Хорезм. Армія Чінгісхана, яку він кинув на підкорення „Заходу” становила 150 – 200 тисяч чоловік, в той час, як армія Мухамеда налічувала близько 400 тисяч чоловік. Проте, незважаючи на перевагу, хорезмшах не наважився дати ворогу відкритий бій. Він вирішив дозволити монголам пройти вглиб Хорезму, сподіваючись, що вони знесиляться, захоплюючи міста та фортеці. В цьому й була його головна стратегічна помилка.

У вересні 1219 року Чінгісхан почав вторгнення у Хорезм. Він розділив своє військо на чотири частини. Перша група, яку очолили Чагадай та Угедей почала облогу Отрара. Друга – під командуванням Джучі, почала похід на місто Дженд. Третя, під керівництвом Улак-нойона та Сюкетю-чербі наступала на міста Ходжент та Бенкет. І нарешті остання група,

яку очолили сам Чінгісхан, а також Джебе та Субудай почала наступ на Бухару та Самарканд.

У лютому 1220 року був захоплений Отрар.

До міста монголи підійшли ще восени 1219 року. П'ять місяців тривала облога. Правитель Отрару, Гаір-хан, знав, що йому нічого чекати пощади, тому оборонявся до останнього. Проте його зрадив близький соратник Караджа-хаджиб, який здався монголам разом зі своїм десятитисячним загonom. Сам зрадник загинув від руки ката. Чагатай та Угедей наказали стратити його, вважаючи, що людина, яка один раз відвернулася від свого господаря, зробить це ще раз.

Ослаблені сили міста більше не могли стримувати монголів. Після того, як місто було захоплене, Чінгісхан наказав розплавити срібло та залити ним вуха та очі Гаір-хану.

10 лютого 1220 року було захоплено Бухару. Усіх жителів вигнали з міста: жінок монголи поділили між собою, а чоловіків погнали на облогу Самарканда. 17 березня 1220 року місто теж було захоплено.

Мешканці міста чинили активний спротив завойовникам. Не бажаючи витратити сили на штурм, монголи вдалися до військової хитрості. Вони відступили від міста, вдали видимість паніки. Проте, коли жителі Самарканду вийшли за місто, то з засідки на них напали вороги та перебили всіх. Після цього місто було вщент зруйноване. 30 тисяч самаркандських ремісників стали рабами Чінгісхана.

Протягом весни 1220 року також були захоплені міста Сигнак, Дженд, Бенкет. Строката імперія хорезмшаха була близька до загибелі. Чінгісхан наказав захопити у полон Мухамеда. Той, облишивши надію зупинити монголів, відступив до південних берегів Каспійського моря та сховався на острові Ашур-Ада. Там у грудні 1220 року невдаха, що прагнув слави Олександра Македонського, помер. Пізніше, його син – Джелал-ад-дін, вивіз тіло батька у фортецю Арлахан. Вже після смерті Чінгісхана, монголи захопивши цю фортецю, викопали останки хорезмшаха, привезли їх до Монголії і там спалили.

В цей час монголи підійшли до столиці Хорезму – міста Ургенч. Сам Чінгісхан не брав участі у облозі міста, проте це не врятувало столицю від захоплення та розорення. На відміну від інших міст, Ургенч тримався протягом семи місяців. Можливо, це пояснюється тим, що у його стінах переховувалися гарем, діти і мати померлого хорезмшаха Теркен-хатун.

Врешті-решт монголам вдалося взяти місто. Намагаючись врятуватися родина Мухамеда спробувала сховатися у фортеці Ілал, але потрапила в полон. Діти хорезмшаха були перебиті, дружини розподілені між монгольськими сановниками, а Теркен-хатун Чінгісхан наказав доставити у свій табір як військовий трофей.

Доля захопленого міста була жахливою. У Монголію було відправлено 100 тисяч ремісників. Решту населення монголи вирізали. Щоб не залишилося навіть згадки про велике місто хорезмшахів, Чінгісхан наказав відкрити греблю на Амудар'ї та затопити Ургенч.

Влітку та восени 1221 року монголи продовжили свій похід, захопивши міста Балх, Заузан, Мерв та Герат. Проте і Джелал-ад-Дін, на відміну від батька, людина більш рішуча та обдарована у військових справах, не збирався здаватися. Він розгромив завойовників біля фортеці Валін, а пізніше і біля міста Первана. Перемоги знову підняли бойовий дух жителів Хорезму. У деяких містах, що були вже захоплені монголами, почалися повстання. Чінгісхан був змушений особисто очолити похід проти Джелал-ад-Діна.

Проте сину Мухамеда не вдалося дати гідну відсіч „покорителю всесвіту”. У його таборі назрівав розкол. Частина його армії на чолі з тюркським командиром Сайф ад-Дін Халаджи, покинула військо Джелал ад-Діна і той був змушений відступити до ріки Інд. Там, 23 листопада 1221 року у вирішальній битві війська Хорезму були розгромлені. Сам Джелал-ад-Дін, втопивши у річці свій гарем, разом із чотирма тисячами воїнів, переплив Інд та сховався у Південно-Західній Індії.

Джелал-ад-Дін не склав зброї. Він повернувся до Ірану та воював проти монголів у Північному Ірані й на Кавказі. У 1230 – 1231 роках він намагався зупинити ворога в Азербайджані. Проте місцеві правителі не довіряли полководцеві і тому монголам вдалося перемогти його армію. У серпні 1231 року його було вбито.

У 1222 році Чінгісхан був змушений повернутися до Монголії. В його тилу знову почали підіймати голову тангути, які відмовилися воювати проти Хорезму. У 1224 році, тангутський володар вирішив укласти антимонгольський договір з чжурчженями, проте ті знову йому відмовили.

Перед поверненням Чінгісхан наказав Джучі завершити завоювання Середньої Азії, а Джебе та Субудая-багатуру здійснити розвідувальний похід далі на захід.

30-ти тисячний корпус Джебе та Субудая-багатура з боями пройшов через Азербайджан, Грузію та вийшов до передгір'я Північного Кавказу. Тут вони розбили союзні війська половців та осетин. Далі вони, переслідуючи половців, дійшли до Криму, де розграбували місто Судак.

У цей час половецький князь Юрій Кончакович звернувся за допомогою до руських князів. Одночасно монголи самі направили до Києва посольство, яке мало завадити формуванню русько-половецького союзу. Посланці заявили, що намагаються розгромити половців і їх не цікавить ліси́ста Русь.

Але князі Києва, Галича, Волині, Чернігова, Переяслава все ж таки вирішили надати допомогу половцям, з ханами яких вони були в кровному родстві. Монгольське посольство було вирізане.

31 травня 1223 року відбулася битва між монголами та русько-половецьким військом на ріці Калка. Внаслідок того, що союзники діяли нескоординовано, антимонгольська коаліція зазнала поразки. Монголи кинули свої війська на Переяслав. Але в тил їм ударили волзькі булгари і Джебе та Субудай-багатур змушені були повернутися на схід.

Восени 1225 року Чінгісхан повернувся до Монголії і розпочав нову війну проти Сі Ся. Він вимагав, щоб тангути здалися, а син їхнього володаря відправився до монгольського табору як заручник. Коли ті відмовилися, він почав похід, особисто очоливши його. Його помста за відмову виконувати

умови попередніх договорів була жорсткою. Від різанини, до якої вдалися монголи, вціліло лише 1– 2% населення тангутської держави. У 1227 році монголи захопили столицю Сі Ся. У полон потрапили тангутський правитель та його дочка Гурбелджин-гоа, яку Чінгісхан забрав у свій гарем.

Саме тендітній тангутській принцесі випала доля покінчити з „повелителем всесвіту”. Коли її привели до хана на ніч, вона вихопила кинджал і важко поранила Чінгісхана, а після цього втопилася у Хуанхе. Над ранок хан помер у страшних муках.

Наступним ханом, обраним на курултаї у 1227 році, був син Чінгісхана - Угедей (1228 – 1241). Незважаючи на те, що новий правитель не мав талантів та рішучості свого батька, а також був схильний до випивки, монголи все ж таки продовжили „завоювання всесвіту”.

3. Походи Чінгісидів у 30 – 80-х роках XIII століття

Першою „жертвою” монгольських завоювань після смерті Чінгісхана став чжурчженський Китай, який хоча і був значно ослаблений, проте продовжував чинити опір. У 1230 – 1233 роках монголи захопили Ляодунський півострів. У 1233 році, завойовники форсували Хуанхе, та взяли в облогу місто Кайфен, яке на той час було столицею чжурчженів. Місто було захоплене, а імператорський двір змушений був перебратися до Цайцзжоу. Проте у 1234 році ця остання столиця імперії Цзинь впала під ударами монгольських і південно-китайських військ, а чжурчженська держава була остаточно ліквідована.

Цим вирішила скористатися південна імперія Сун, з якою монголи уклали античжурчженську угоду. Китайці спробували приєднати північні землі, і наприкінці 1235 року почалася війна між колишніми союзниками. Протягом 1236 – 1237 років монгольські армії здійснили серію грабіжницьких набігів в райони південної частини Шенсі, Сичуань, Хубеї, південну Хенань, Аньхуей. Проте остаточно завоювання Південної Сунь відбулося тільки у 70-х роках XIII століття.

Активізували свої дії монголи і на заході. Вони добре пам'ятали, як було вирізано посольство Джебе та Субудая-багатура у Києві, а також підступний удар в спину волзьких булгар. Тому курултай 1235 року вирішив нарешті добити половців, а також покарати Волзьку Булгарію та Київську Русь. Почався великий похід „до останнього моря”, який очолив онук Чінгісхана, син Джучі – хан Бату.

Блискучі перемоги Бату на заході, здавалося, наблизили той день, коли світ („всесвіт”) нарешті об'єднається під монгольською владою. Всього за п'ять років (1236 – 1241) йому вдалося покорити Волзьку Булгарію, зламати відчайдушний спротив руських князів, розгромити війська Польщі, Чехії, Угорщини, Австрії, Хорватії, Боснії, Сербії, Болгарії. Тільки внутрішні сутички, що точилися у монгольській імперії змусили Бату повернути додому. Величезні території Західного Сибіру, Казахстану, Поволжя, Причорномор'я та Русі, завойовані Бату, стали основою для Улусу Джучидів, або Золотої Орди.

У 30-х роках XIII століття починається монгольський наступ на Близький та Середній Схід.

Ще у 1220 році почалося завоювання Ірану. Тоді монголи, переслідуючи хорезмшаха, вторглися до Хорасану. У 1221 – 1222 роках через північні області Ірану, переслідуючи Джелал-ад-Діна, пройшли Джебе та Субудай-багатур. А у 1230 – 1231 роках монгольське військо вторглося до Азербайджану саме через іранські землі.

На рубежі 30 – 40-х років XIII століття монголи реалізовували планомірне підкорення іранських земель. А в 1251 році розпочинається великий похід на Близький Схід. Його очолив брат великого хана Менгу, Хулагу-хан, який прагнув побудувати власний улус за рахунок іранських земель, Сирії, Єгипту, Малої Азії, Закавказзя.

Першою метою Хулагу-хана стало ісмаїлітське державне утворення у Північно-Західному Ірані.

Ісмаїлізм був однією з найзагадковіших релігійних доктрин середньовічного ісламу. Ця течія виникла у Єгипті на початку X

століття. Засновником доктрини була людина на ім'я Убейдалах, який вів свій рід від Фатіми (дочки пророка) та її чоловіка Алі. Убейдалах проголосив себе аль-Махді – месією, що прийшов встановити царство справедливості на землі. У 969 році його послідовники захопили владу в Єгипті. Там було проголошено створення нової династії Фатімідів. На деякий час Фатімідська держава стала однією з наймогутніших імперій Близького Сходу. До її складу входили Північна Африка, Єгипет, Палестина, Сирія, Йомен і навіть святі міста Мекка та Медіна.

Проте вже на початку XI століття державу ісмаїлітів охопила політична криза, яка особливо яскраво проявилася в період правління халіфа аль Хакімі (996 – 1021). Ця психічно хвора людина поставила імперію на грань політичного колапсу. Сучасникам він, перш за все, запам'ятовується репресіями проти іновірців. За 900 років до А. Гітлера, він наказав християнам пришити на одяг хрести, а євреям – бубонці. Також він велів винищити у країні всіх собак, заборонив продавати мед, пиво, вино, виноград, рибу без луски.

І все-таки аль Хакімі залишився у пам'яті послідовників, як великий пророк. Причиною тому стало його раптове, майже містичне зникнення у 1021 році.

Правління аль Хакімі прискорило занепад держави Фатімідів, але ісмаїлізм продовжував існувати. Відродження цієї течії відбулося у другій половині XI століття у формі нізаризму – неоісмаїлізму. Саме тоді нізарити почали освоювати гірські райони Західного Ірану. Тут створювалися цілі укріплені міста, які не підпорядковувалися нікому, окрім власного правителя – „старця гори”. Ті, у свою чергу, поклалися на таємних вбивць – федаїв, або хашишинів (асасинів). Цих воїнів з дитинства привчали до фанатичної відданості своїм духовним вождям. Перед кожним вбивством вони курили гашиш (звідси і назва – хашишини), тому не боялися смерті, були безстрашними та безжальними.

Асасини наводили жах на сусідів. Серед всього іншого вони здійснили невдалу спробу вбити знаменитого єгипетського правителя Саладіна (1171 – 1193). Той, хоча й unikнув смерті, проте до кінця життя не виходив з дерев'яної клітки і навіть спав у присутності численної охорони.

Тільки Хулагу нарешті вдалося ліквідувати цю жахливу секту.

Ісмаїліти мали розгалужену систему фортифікацій у гірських районах Ірану. Центром їх руху була фортеця Аламут, де була резиденція „старця гір” Рукн ад-діна.

Не бажаючи втрачати сили на штурм гірської твердині, Хулагу відправив до Аламуту свого посла Насір ад-діна Туея. Той вмовив Рукн ад-діна здатися монголам. Після цього завойовникам вдалося легко оволодіти ісмаїлітською столицею, а потім і іншими фортецями. Всі вони були знищені й ісмаїлітська держава перестала існувати.

Проте окремі осередки ісмаїлітів продовжували оборонятися. Так, фортеця Бідаго витримувала монгольську облогу протягом двадцяти семи років. Лише голод змусив фанатичних асасинів припинити зброю та здатися військам Хулагу.

Наступним став Багдадський халіфат. У лютому 1258 року Багдад був захоплений монголами. Останній халіф був змушений віддати Хулагу усі скарби. Проте це не врятувало його від загибелі.

Після того, як монгольські слуги знайшли величезні скарби, що належали халіфові, Хулагу наказав привести його до себе. Хан запитав полоненого: „Ти визнаєш, що всі ці скарби твої?“. Коли халіф відповів „так“, то Хулагу знову запитав його: „Чому ж тоді ти не найняв великого війська, яке змогло б захистити твоє місто від нас?“. Тоді халіф відповів, що вважав, що навіть жінки спроможні захистити Багдад від монголів. Вислухавши відповідь пихатого та жадібного володаря, хан наказав годувати його діамантами, „які він так любив за життя“. Звичайно від такої „дієти“ халіф незабаром помер.

Халіфат був формально відновлений правителями Єгипту. У відповідь у 1260 року туди відправилося монгольське військо. Щоб привернути на свій бік європейців, похід на Єгипет було проголошено „жовтим хрестовим походом“. Згідно з джерелами, Хулагу був християнином, несторіанського напрямку. Саме напередодні його походу на Близький Схід до монгольського табору прибув вірменський цар Гайотон, який і хрестив монгольську верхівку. Це давало Хулагу змогу проголосити себе захисником Святої Землі від сарацинів. Він обіцяв звільнити від мусульман Палестину та повернути її хрестоносцям.

Проте „білі” хрестоносці” самі злякалися нових „союзників” і не надали їм ніякої підтримки, мотивуючи це тим, що „боротися з турками разом з такими союзниками варварами насправді те ж саме, що виганяти бісів силою Вельзевула”.

Таким чином, замість міцного антимусульманського союзу, Хулагу отримав велику кількість проблем на міжнародній арені. Для християн-католиків, він залишився еретиком, бо прийняв несторіанство. Проти нього повсталася православна Грузія, яка була незадоволена засиллям несторіан. І найголовніше, Хулагу розсварився з Золотою Ордою, хан якої – Берке, все більше схилився до прийняття ісламу. До того ж у Монголії після смерті хана Мунке (1259) почалася боротьба за владу. Хулагу поспішив до Каракоруму, залишивши своїм заступником найманця несторіанця Кітбугу, наказавши йому захопити Єгипет.

У цей період в політичному житті Єгипту домінували мамлюки – гвардія, яка була створена з рабів у X столітті, на зразок гулямської. З часом, мамлюкам вдалося встановити контроль за країною та зробити місцевих володарів своїми маріонетками. Напередодні монгольського вторгнення, Єгиптом правив мамлюцький султан Кутуз.

Кутузу вдалося зробити неможливе. У вересні 1260 року мамлюцький володар у битві при Айн-Джалулі розгромив війська Кітбуги, а сам монгольський полководець потрапив до полону. Після нової поразки у грудні 1260 року при Хомсі монгольські завоювання у Західній Азії припинилися назавжди.

Тільки у Малій Азії монголам вдалося взяти реванш. Їх владу визнали ослаблені сельджуцькі володарі.

Так завершилося формування держави Хулагуїдів, або ільханів – „улусних ханів” (1263 – 1353), що займала величезну територію Ірану, Іраку, Афганістану, Вірменії, Азербайджану, більшу частину Анатолії, Курдистану та південь Середньої Азії.

В цей час продовжувалося завоювання у Східній та Південно-Східній Азії. У 1252 – 1253 роках монголи розгромили державу Далі, а у 1257 році вторглися до північної частини В’єтнаму. Після цього, у 1257 році почався новий похід проти

Південної Сун. Проте смерть хана Мунке змусила монголів на деякий час припинити завоювання південного Китаю.

Новим каганом було оголошено брата Мунке – Хубілая (1260 – 1294), який очолив новий похід проти Китаю. У 1264 році він перевів свою столицю до міста Даду (Пекіну), звідси й керував монгольськими арміями. У 1267 році монголи почали похід, дійшовши до міст Сяньяна та Фаньчена. Проте героїчна оборона міст змусила їх затриматися на цілих п'ять років. Тільки у 1273 році монголам вдалося продовжити похід. 19 березня 1275 року у битві при Дінцзяжоу сунська армія була остаточно розгромлена. У лютому 1276 року армія Хубілая захопила столицю Сунського Китаю – місто Лін'ань. Імператор потрапив до полону. І нарешті, в 1279 році була розгромлена остання база спротиву у районі Яйшань (Гуандун). На завойованих землях Хубілай проголосив створення Юанської імперії, до якої увійшли Китай, Монголія, Тибет та Корея. Жертвами монгольської агресії стали також Корея, В'єтнам, Бірма, Індонезія та Японія. Проте цим країнам вдалося зберегти свою незалежність, перш за все, за рахунок природних умов, які надійно захищали їх від монгольської кінноти.

Саме сили природи, порятували від монголів Японію. У 1268 році до країни прибуло монгольське посольство, яке вимагала прийняти владу Великого Хана. Молодий регент Ходзьо Токимуне проігнорував ці образливі умови та почав готуватися до війни.

У 1274 році дев'ятсот кораблів, на яких перебувало 25 тисяч монгольських воїнів, прибули до берегів Цусіми та Іки. Завойовники висадилися в бухті Хаката, де їх вже чекали самураї. Бій був дуже жорстоким. Незважаючи на відвагу японців, монголи все ж таки перемогли, маючи у своєму розпорядженні не тільки бойовий досвід, але й „жахливі машини, що викидали вогонь у повітря”.

Після битви, агресор почав наступ вглиб острова. Але на той час зіпсувалася погода і монголи були змушені повернутися додому.

Наступна спроба завоювати японські острови була здійснена у 1281 році. На цей раз у „країну вранішнього сонця” відправили цілих два флоти – з Кореї та південного Китаю.

Загальна чисельність монгольської армії становила чотири тисячі кораблів та сто сорок тисяч воїнів.

Японці почали будувати на узбережжі мур (генке-боре), який мав зупинити ворожу кінноту. Проте порятували країну не стіни, а тайфун, який лютував біля північного Кюсю та розтрощив флот Хубілая. Цей тайфун, що отримав назву „вітер богів” – камікадзе – і зупинив монгольську агресію.

4. Міжнародні відносини на Близькому Сході та в Середній Азії в період занепаду імперії монголів

Якими б жахливі не були розповіді про монгольські звірства, все ж слід визнати, що їх володарювання призвело не тільки до розрухи, застою та відсталості, але й сприяло появі позитивних явищ у житті середньовічного Сходу. Монгольські хани створили величезну імперію, яка поєднала у єдине ціле регіони, важливі для трансєвразійської торгівлі. Їм нарешті вдалося навести лад там, де протягом кількох десятиків років йшла перманентна війна всіх проти всіх. Таким був і Близький Схід та Середня Азія після розпаду Арабського халіфату, такою була і Східна Азія після занепаду Танського Китаю. Монголам вдалося знову об'єднати недовговічні та хисткі державні утворення у єдину імперію. На Схід нарешті повернулася довгоочікувана стабільність.

Першими переваги нового порядку відчували купці, що торгували на трансєвразійських шляхах. Для них була вигідна відсутність численних кордонів, митних зборів, розбійницьких банд, отамани яких вважали себе емірами, ханами, султанами, шахами. Замість того, щоб платити всім пихатим володарям цих „бананових республік”, вони мали справу з єдиним центром, який гарантував безпеку їхнього життя та майна. Тому саме купці і стали опорою правління монголів.

Купці підтримували монгольських ханів з початку становлення їх імперії. Першими владу Чінгісхана визнали уйгурські купці, а після того, як було пограбовано караван у Отрарі, і мусульманські. Мотив був очевидним – встановлення на торговельних шляхах уніфіційованого порядку. У відповідь Чінгісхан призначав їх

на найвигідніші посади – у сфері фінансового адміністрування, а також на посади митарів і баскаків. Так, володарем Мавераннахру „Вселенський хан” призначив купця Махмуда Ялвавача.

Таким чином, створення великої імперії від Китаю до Русі спричинило поживлення транзитної торгівлі. Відновлювалися старі зв'язки, з'являлися нові. У XIII столітті було створено торговельний союз німецьких міст – Ганза, що вів торгівлю з Новгородом і через який до Європи йшли хутро, віск, льон, сало та традиційні східні товари – шовк, прянощі та ін. Відправною точкою цієї торговельної артерії була столиця Золотої Орди – Сарай.

Пожвавилася і морська торгівля. Одним з найбільших портів у Індійському океані стало місто Калікут – порт на півдні Малабарського узбережжя Індії, куди приїзжали купці з Китаю, Цейлону, Мальвійських островів, Йомуену, Ірану. Сюди йшли товари з Гуанчжоу, які через Калікут йшли далі на захід.

Укріпленню імперії сприяло також введення до складу імперської еліти представників підкорених народів, навіть тих, які чинили відчайдушний опір. Так, найбільшим радником Чінгісхана, а також державним канцлером був китаєць Єлюй Чуцай. Уйгур Тата Тунга був головою уряду в Каракорумі. Мангут Хуїлдар очолював особисту гвардію Чінгісхана. Не менш значущим було іноземне представництво і в нащадків „Вселенського хана”. Так, Хубілай мав спеціальний орган, що складався з китайських вчених. Його головною функцією була координація діяльності монгольських і китайських державних установ.

Звичайно були й інші монгольські „інтелектуали”, які ставили за мету тотальне винищення підкорених народів. Так, після захоплення Китаю, хан Беде радив Хубілаю вирізати усіх китайців, перетворивши їх міста, села та поля на пасовиська для худоби. Але китайський радник великого хана Єлюй Чуцай переконав володаря в економічній безперспективності такого плану.

Володарі залежних від Каракоруму країн сприймалися, як намісники окремих провінцій, що мали право брати участь

навіть у виборах великого хана. Так, на курултаї 1246 року були присутні руський князь Ярослав Володимирович, сельджуцький султан Кілідж Аслан, цар Грузії Давід, принц Сабат – брат царя Малої Вірменії – Хетума I.

І все ж таки, незважаючи на окремі адміністративні новації, велику імперію Чингізхана очікувала доля, характерна для більшості східних держав, створених військовим шляхом. Ставши володарями половини світу, Чингісиди не змогли зберегти внутрішню консолідацію. Не пройшло і півсторіччя, як монгольська держава почала розпадатися на частини, спочатку на досить великі, а потім на все менші. При цьому нащадки „Вселенського хана” почали воювати між собою, послаблюючи свій вплив на підкорені народи. Анархія знову охопила імперію, завдаючи руйнівного удару по торговельній системі, що склалася у Євразії.

Початком процесу розпаду монгольської імперії можна вважати 1259 рік, коли помер великий хан Мунке. У Каракорумі почалася боротьба за владу між Хубілаєм та Аріг-Бука. І хоча Хубілай отримав титул великого хана, проте йому прийшлося змиритися з втратою Золотої Орди, яка підтримала його політичного опонента.

Хан Золотої Орди – Берке – прийняв іслам, що у свою чергу стало причиною сварки з несторіанином Хулагу, для якого мусульмани були головними конкурентами на Близькому Сході. Між обома країнами почалася кривава війна, яка тривала чотири роки (1262 – 1266). Конфлікт настільки послабив обидві сторони, що про подальші завоювання можна було забути.

Обидві ж країни поступово почали провалюватися у прірву безладу. Найбільш слабкою виявилася держава Ільханів, створена Хулагу. Вже на початку XIV століття країна почала розпадатися і до 30-х років являла собою конгломерат ворогуючих між собою маленьких країн з невизначеними кордонами.

У 1337 році почалося персько-шиїтське повстання сарбатарів („несамовитих”), яке поставило крапку на монгольському пануванню у регіоні.

5. Завойовницька політика Тимура (1336 – 1405)

В умовах цілковитої політичної анархії та нескінчених війн у Середній Азії зійшла зірка великого полководця та правителя Тимура (1336 – 1405).

Тимур народився 9 квітня 1336 року у місті Кеш, розташованого на півдні від Самарканду. Його рід по жіночій лінії походив від сина Чінгісхана – Чагатая, тому майбутній полководець спадково обіймав посаду намісника Кешу. Юнак рано проявив якості лідера. Він був рішучим, відчайдушним, займався військовими справами, і як наслідок, відмінно стріляв з лука та володів шаблею. У 1358 році Тимур, користуючись безладом, на чолі банди розбійників почав грабувати сусідів. Разом зі своїм союзником намісником Самарканду Хусейном вони тероризували всю Середню Азію. Коли на початку 60-х років XIV століття Хусейна було проголошено еміром всього Мавераннахра, Тимур став головним його помічником.

У 1362 році, в одній з розбійницьких вилазок, Тимур було важко поранено. Суглоби правої руки та правої ноги неправильно зрослись і він все життя накульгував. Саме тому він і отримав своє прізвисько – Тимур-ленг, або згідно з європейською вимовою Тамерлан („Залізний кульгавець”).

Грабіжницька діяльність Тимура та Хусейна не сподобалася монголам, що правили у Середній Азії (улус Чагатаїдів). У 1365 році вони почали у регіоні каральну операцію. У дводенній битві поблизу Шашу джагатаїдські монголи розбили союзне військо, проте Тимуру та Хусейну вдалося врятуватися втечею.

Від остаточної поразки їх врятувало антимонгольське повстання, яке почалося у Самарканді. Повсталі, які прагнули повернути у Середню Азію мусульманські порядки, розгромили монголів і Тимур з Хусейном повернулися до міста. Вони наказали вирізати всіх, хто очолював повстання, після чого „Залізний кульгавець” звинуватив у різанині свого колишнього союзника. У 1370 році він підняв проти нього повстання. Хусейн був змушений покинути Самарканд та сховатися у місті Балх. Проте Тимур вдалося взяти місто і старого еміра було

страчено. 9 квітня 1370 року Тимура було проголошено новим правителем Мавераннахра.

Зробивши своєю столицею Самарканд, Тимур почав активну завойовницьку політику. Першого удару володар завдав Чагатаїдам. Він ліквідував їхнє царство та відновив торговельні шляхи через Самарканд.

Наступною жертвою стала Золота Орда, яку після поразки на Куликовому полі у 1380 році, охопила внутрішня криза. Ще у 1372 році армія Тимура захопила обидві золотоординські столиці – Сарай та Новий Сарай. У боротьбі за владу, яка тривала в Орді між диктатором Мамаєм та ханом Тохтамишем, він підтримав останнього. Завдяки допомозі еміра, Тохтамиш у 1381 році став правителем Золотої Орди. Взамін новий хан був змушений змиритися з тим, що торговельні шляхи, які раніше проходили через Сарай, тепер пролягали через Самарканд.

Добре розуміючи, що без транзитної торгівлі Золота Орда довго не проіснує, Тохматиш повстав у 1385 році проти колишнього покровителя. Вирішальна битва відбулася через 10 років у долині ріки Терек. Військо Тохтамиша було розгромлене протягом трьох годин, а важливі, для євразійської торгівлі міста (Ургенч, Астрахань, Сарай, Азов) було пограбовано. Переслідуючи Тохтамиша, Тимур дійшов до руського міста Єлець. Проте далі на Русь не пішов, зосередившись на підкоренні країн Близького Сходу. У 80-х роках він захопив Іран, Хорезм та Афганістан.

У 1398 році він здійснив грабіжницький набіг на Делійський султанат, завоював Сирію та вторгся у межі Османської імперії.

На відміну від більшості країн, які завоював Тимур, Османська Турція сама проводила активну завойовницьку політику. „Залізному кульгавцю” протистояв султан Байазід I, який також був досить талановитим військовим та політичним лідером. Саме він розбив у 1389 році сербів на Косовому полі. І це при цьому, що його батька в розпал битви вбив сербський патріот, і молодому султану довелося не тільки взяти командування, але й перемогти у боротьбі за владу свого брата, який теж претендував на турецький престол.

Коли почалася війна з Тимуром, Байязід явно переоцінив свої сили. Він послав до Самарканду образливого листа, у якому пообіцяв збезчестити гарем еміра. Той відповів лаконічно – „він збожеволів” – та почав готуватися до походу.

Вирішальна битва відбулася в 1402 році, поблизу Ангори (сучасна Анкара). Тимур розгромив турків, а самого Байязіда взяв у полон, посадив у клітку та возив із собою.

Позбувшись конкурента, Тимур став володарем величезної імперії – від Русі до Індійського океану, від Сирії, до річки Інд та Китаю. Проте це тільки розпалило апетити невгамовного полководця. Наступною жертвою він обрав Китай.

На цей час Китай вже повернув себе суверенітет, звільнившись від монгольської династії Юань. У другій половині XIV століття в країні почалося антимонгольське повстання „червоних військ” на чолі з колишнім буддиським ченцем Чжу Юань-Чжаном. У 1368 році влада монголів була повалена. Трон зайняла нова династія Мін (1368 – 1644). Проте нові правителі Китаю не збиралися відмовлятися від монгольського спадку. Пом’ятаючи про те, що саме імперія Юань вважалася головною серед улусів Чингізидів, китайці звернулися до Тимура з наказом визнати свою васальну залежність від Китаю. Такі дії гордий воїн розцінив, як приниження та почав готуватися до війни проти Мінської імперії.

Девізом Тимура під час підготовки до нового походу стали слова: „Щоб вести війну проти Китаю, треба мати величезну міць”. Тому він створив чисельну армію, яка налічувала 100 – 200 тисяч вершників та ще стільки ж піхоти. Вздовж доріг по яким мала пройти його армія, він розселив землеробів, які повинні були забезпечувати воїнів хлібом. В кількох населених пунктах – Отрарі, Турфані, Алмалиці – були створені величезні склади з провізією. Він навіть сконструював спеціальну форму, яка мала захищати солдатів під час переходів через пустелі.

27 грудня 1404 року, вже немолодий і хворий, Тимур розпочав похід проти Мінського Китаю. Проте, довівши армію до Отрару, великий полководець 19 січня 1405 року помер.

Смерть Тимура спричинила остаточну руйнацію елементарного порядку у Маверанахромі. Його синам так і не вдалося втримати владу. Знову почалася війна всіх проти всіх. Це, у свою чергу, обумовило занепад системи торгівельних шляхів, що проходили через Середню Азію. Таким чином, крах великих імперій Чингісидів та Тамерлана знаменує собою початок кінця історії середньовічного Сходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Л. Б. История Востока / Леонид Борисович Алаев – М. : РОСМЭН, 2007. – 496 с.
2. Альфан Л. Великие империи варваров / Луи Альфан. – М. : Вече, 2006. – 416 с.
3. Васильев Л. С. История Востока. Т – 1 / Леонид Сергеевич Васильев. – М. : Высшая школа, 2001. – 512 с.
4. Груссе Р. Чингисхан – покоритель вселенной / Рене Груссе. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 285 с.
5. Елисеев Д. История Китая. Корни настоящего / Даниэль Елисеев. – СПб. : Евразия, 2008. – 311 с.
6. Елисеєфф Д. Японская цивилизация / Елисеєфф Д., Елисеєфф В. – Екатеринбург. : У-Фактория, 2005. – 528 с.
7. Книга странствий – СПб. : Азбука-классика, 2006. – 320 с.
8. Крюгер Р. Китай. Полная история Поднебесной / Рейн Крюгер. – М. : Эксмо, 2006. – 448.
9. Лимб Г. Чингисхан властелин мира / Гарольд Лимб. – М. : Центрполиграф, 2007. – 301 с.
10. Ру Ж. Тамерлан / Жан-Поль Ру. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 295 с.
11. Султанов Т. И. Чингис-хан и Чингизиды. Судьба и власть / Турсун Икрамович Султанов. – М. : АСТ, 2006. – 445 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте міжнародну ситуацію на Далекому Сході напередодні монгольських завоювань.
2. В чому полягала сутність політичних процесів в Монголії напередодні приходу до влади Чінгісхана?
3. Що таке „орда” і яке значення мав цей державний інститут в історії монголів?
4. Охарактеризуйте головні напрямки зовнішньої політики Чінгісхана.
5. Розкрийте головні події війни між монголами та державою Хорезм.
6. В чому полягають причини краху держави хорезмшахів?
7. Розкрийте головні напрямки зовнішньої політики монгольської держави Чінгісидів.
8. Які наслідки мав похід Хулагу в країни Близького Сходу.
9. Яку роль зіграли монгольські завоювання в історії народів Далекого Сходу?
10. Охарактеризуйте зовнішню політику Тимура.

ЛЕКЦІЯ VIII. ОСМАНСЬКА ТУРЕЧЧИНА ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У XIV – XVIII СТОЛІТТЯХ

1. Зовнішня політика Османської Туреччини в роки правління Османа (1281/ 1288 – 1326) та Орхана (1326 – 1362).
2. Завойовницька політика Османської імперії в період правління султанів Мюрада I (1362 – 1389) та Байазіда (1389 – 1402).
3. Завойовницька політика Мюрада II (1421 – 1422) та Мехмеда II (1451 – 1481). Завоювання турками Константинополя.
4. Зовнішня політика Селима II (1512 – 1520) та Сулеймана Кануні (1520 – 1566).
5. Початок занепаду Османської імперії та міжнародні відносини в Афро-Азійському регіоні на межі середньовіччя та нового часу.

1. Зовнішня політика Османської Туреччини в період правління Османа (1281/ 1288 – 1326) та Орхана (1326 – 1362)

XIV століття стало рубіжем у розвитку євразійської торговельно-комунікаційної системи, що поєднувала Схід і Захід. Це був період гострої кризи цієї системи, що намагалися створити Чингісиди. Величезні території, що колись підкорились залізній волі Вселенського хана, перетворилися на арену нескінченної боротьби між різними племенами, народами, країнами. Серед цих країн особливе місце посідали дві держави: Московське князівство та Османська імперія.

Москва, завдяки старанням її князів – наступників князя-воїна Олександра Ярославовича (Невського), швидко перетворювалася на регіонального лідера. Ярославовичі успішно продовжували об'єднавчу політику у Північно-Східній Русі, і наприкінці XIII століття були готові до того, щоб

спробувати скинути ненависне золотоординське ярмо. Кульмінацією московсько-татарського протистояння стала Куліковська битва (1380), де московському князю Дмитру Донському (1350 – 1389) вдалося розбити армію ординського диктатора Мамаю. Його перемога істотно підірвала міжнародний авторитет Улусу Джучі. І хоча, незабаром хану Тохтамишу (який у свою чергу був маріонеткою великого Тамерлана) вдалося захопити та пограбувати Москву, тим не менш було зрозуміло, що про повернення до старих принципів у відносинах між Золотою Ордою та Московським князівством не могло бути і мови. Протягом наступного століття Москві вдалося не тільки звільнитися від контролю Сараю, але й проводити активну завойовницьку політику на сході, підкоряючи своїх колишніх завойовників та утверджуючись на важливих торговельно-комунікаційних шляхах, що поєднували Схід та Захід.

Іншим державним утворенням, як вважав Ф. Хітцель „по праву може вважатися наступницею Риму, Візантії та Арабського халіфату”, була Османська імперія. Проте з думкою відомого французького вченого можна погодитися лише частково. Дійсно, турецька держава на піку свого розвитку володіла Середземномор'ям, Північною Африкою, Балканами, країнами Близького Сходу, узбережжям Чорного моря та контролювала значний відрізок торговельно-комунікаційних шляхів у Євразії. За своїми розмірами це була одна з найбільших імперій епохи Середньовіччя і її можна поставити в один ряд з Візантією, Арабським халіфатом, Ханським та Танським Китаєм, імперією Чингісхана тощо.

Разом з тим, створення Османської імперії призвело до зміни тієї торговельної системи, що існувала на Сході в епоху середньовіччя. Великі імперії, що існували раніше, намагалися поставити під свій контроль євразійські торговельно-комунікаційні шляхи, але в жодному разі не руйнувати їх. Навпаки, об'єднання торговельних трас під владою однієї політичної сили гарантувало поліпшення та пожвавлення зв'язків між регіонами. Османська імперія (як і Московське князівство) прагнули денонсувати ту систему, яка існувала, закривши свою територію для транзитної торгівлі. Як відзначив В. А. Рубель: „Ситуація принципово змінилася після захоплення

турками-османами Константинополя (1453). Оттоманська імперія активно просувала свої кордони на захід, отож сприяти збагаченню потенційних конкурентів не бажала, і тому вселяко обмежила масштаби трансєвразійської торгівлі істотним збільшенням митних поборів, а нерідко і прямими конфіскаціями. ... Після ліквідації Новгородської республіки великі князі Іван III (1462 – 1505) та Василій III (1505 – 1533) настільки обмежили торгівлю, що навіть знаменитий Ганзейський Союз припинив своє існування”.

Таким чином, з появою на політичній мапі XIV – XV століття таких держав як Оттоманська імперія та Московія, починається кінцевий етап міжнародних відносин країн Азії та Африки епохи середньовіччя. Це було пов’язано з початком розпаду тієї євразійської торговельної системи, (як сухопутної, так і морської), внаслідок політики турецьких султанів. На короткий період великим східним державам вдавалося жити за рахунок внутрішніх ресурсів та проводити активну регіональну (але не глобальну – О. Н.) політику. В той же час, залишившись без фінансових надходжень, від зовнішньої торгівлі, соціально-економічна система країн Сходу зазнала кризи, які згодом стала системною. Торгівельні шляхи все більше переходили під контроль європейських держав.

Предками турків-османів були тюркоязычні кочівники, що жили ще у II тис. до н. е. на північно-західних кордонах Китаю до Байкалу. Ці кочівники ділилися на три головні групи: тюрків, монголів та тунгусів. У VIII столітті тюркські племена у свою чергу розділилися на три групи: карлуків, киргизів та уйгурів. У 843 році уйгури створили своє царство у китайському Туркестані. Але у 1050 році інші тюркські племена сельджуків підкорили уйгурську державу. Також сельджуки на чолі з Торгул-беком почали похід на Близький Схід. У 1055 році багдадський халіф, як відплату за захист надав Торгул-беку титул султана та віддав за нього свою доньку.

У XII столітті сельджуки створили власну державу на Анатолійському плоскогір’ї з центром у місті Конії.

Існуванню сельджуцького султанату поклали кінець монгольські ільхани в середині XIII століття. На території держави з’являються автономні емірати (бейліки), які стали

повністю незалежними наприкінці XIII столітті від держави Хулагуїдів.

Наприкінці XIV століття серед цих незалежних еміратів виділився бейлік Османа, якому судилося стати родоначальником Великої Османської імперії.

З 1299 року Осман (1281/1288 – 1326) став повновладним головою свого бейліку.

Для цього молодий емір знищив свого рідного дядька Дюндара, як можливого конкурента у боротьбі за владу.

Першим кроком Османа на міжнародній арені стало проголошення себе газі – борцем за віру. Таким кроком він привернув на свій бік тисячі правовірних, що страждали як від монгольського, так і християнського панування. До його володінь почали прибувати тюрки з Ірану та Іраку, незадоволенні політикою ільханів та фанатики-мусульмани, що мріяли здобути славу та багатства у війнах з „невірними”. Саме вони і склали основу його армії.

Віддаленість від монгольської держави Хулагуїдів та близькість до Візантії, що ніяк не могла оговтатися після розгрому хрестоносців, багато в чому визначила політику еміра. Відкуповуючись від монголів невеликою даниною, він почав приєднувати до свого бейліку малоазійські провінції ослабленої Візантійської імперії. Шляхом завоювань Осман захопив азійське узбережжя Мармурового моря. 27 липня 1302 року його армія розбила візантійське військо біля Нікомедії (Ізміт).

Ця подія стала рубіжною для його держави, що поступово набирала силу. Під його владою опинився весь північний захід Анатолії. Осман отримав можливість на рівних вести боротьбу проти Візантії та сусідніми тюркськими еміратами: Герміян, Караман, Джандар, Теке.

У 1317 році Осман призначив командуючем своєї армії свого сина Орхана, який продовжив завойовницьку політику батька. Він перетнув долину ріки Сапар'я та почав осаду міста Бруса. У 1326 році йому вдалося захопити місто, яке до 1365 року було столицею Османської імперії.

Сам Осман участі у битві не брав. Він лежав на смертному одрі, чекаючи звісток з поля бою. Врешті-решт, він дізнався, що його воякам вдалося перемогти та після 10-ти річної облоги захопити Брусу, яку турки згодом перейменували на Бурсу. Засновник османської держави помер зі спокійним серцем.

Новий володар – Орхан (1326 – 1362) – створив з бейліку свого батька державу зі всіма необхідними атрибутами: власну грошову одиницю, а також справжню регулярну армію, основу якої становив корпус піхотинців-яничар.

Яничарів набирали з християнських дітей, приблизно по тисячі щороку. Всіх їх приймали до ордену дервішів-бекташів. Спочатку від майбутніх воїнів не вимагали сповідувати іслам, проте в них виховували фанатичну відданість ідеї тісного містичного побратимства, до якого вони належали.

Закінчивши внутрішні реформи, Орхан продовжив завойовницьку політику свого батька. Після тривалої облоги йому нарешті вдалося захопити візантійську Нікею (Ізнік 1331) та Нікомедію (Ізміт 1337) і вийти до берегів Босфору. Скориставшись внутрішніми суперечками місцевих правителів, він захопив також Західну Анатолію, а у 1354 році переніс агресію до Європи.

У 1354 році його війська зайняли фортеці Галліполі, до цього зруйновані землетрусом. Щоб закріпити свої позиції на європейському континенті Орхан наказав здійснити централізоване переселення до півострова великої кількості етнічних турків, після чого вигнати їх звідси було досить важко.

2. Завойовницька політика Османської імперії в період правління султанів Мюрада I (1362 – 1389) та Байазіда (1389 – 1402)

Наступник Орхана Мурад I (1362 – 1389) продовжив активну завойовницьку політику. У 1362 році турки захопили місто Адріанополь (Ефірне) на європейському континенті. Туди Мюрад I перевів свою нову столицю.

Активність турків викликала занепокоєння європейських володарів. У 1366 році Папа римський оголосив про початок хрестового походу проти турків. У тому ж році хрестоносці під керівництвом Амадея IV Савойського вибило османів з півострова Галіполі, і повернули Візантії. Але вже в 1376 році візантійський імператор Андронік IV, який не мав змоги захищати півострів, знову повернув його туркам. Звідси і почався похід османів проти народів, що населяли Балканський півострів.

Незважаючи на перманентне протиборство між Візантією та Османською Турцією, все ж таки були тривалі часи мирного та взаємовигідного співіснування. За словами Г. Уелса: „Відносини між османськими емірами та візантійськими імператорами не мають прикладів в історії відносин між ісламськими та християнськими державами”. Турки брали активну участь в інтригах імператорського двору, часто були пов'язані родинними зв'язками з представниками візантійської знаті, поставляли людей для служби в імператорському війську. Сини імператорів та вищої знаті часто супроводжували османів у їхніх походах.

Турецьке військо було значно сильнішим за феодалні дружини південних слов'ян. Головною ударною силою османів була легка кавалерія. Вона рухалася окремими, близько розташованими колонами, кожна з яких складалася з численних лав. Поряд з легкою існувала також і важка кавалерія („сіпахи”).

Проте не тільки військова перевага гарантувала успіх турецьким завойовникам. Вони вміло користувалися розбратом, який існував на той час між балканськими державами. Так, навіть загроза з боку турків не заважала Візантії та Болгарії воювати між собою. Внаслідок цього султанам вдавалося майже без втрат захоплювати величезні та стратегічно важливі регіони. Так, у 1360 році турки захопили Фракію.

Це тільки розпалило апетит нового султана Мюрада I (1362 – 1389). У 1364 році він захопив міста Стару Загору та Пловдив.

Успіхи турків-османів сколихнули християнський світ. Папа римський закликав візантійців, угорців та савойців до нового спільного хрестового походу проти ворога. Але замість

того, щоб визволяти, „хрестоносці” самі почали завойовувати болгарські землі.

Таке становище цілком влаштувало Мюрада I. Користуючись розбратом серед своїх ворогів, він у битві при Мариці (1371) розгромив сербське військо. Після цього значна частина сербських князівств визнала васальну залежність від султана. Визнати турецьку владу був змушений і болгарський цар Іван Шишман, який втратив у боротьбі проти Мюрада I місто Софію.

Але незабаром серби та болгари спробували повернути свою незалежність. Вони створили антиосманську коаліцію, до якої увійшли сербський князь Лазар, боснійський бан Твртко та частина болгарських князів. У 1387 році союзники розбили турецьку армію поблизу Плочника.

Розгніваний Мюрад I вирішив відігратися на Іванові Шишмані, якого він звинуватив у порушенні васальної присяги. Турки буквально розшматували Болгарське царство, після чого цар був змушений знову визнати владу турецького султана. Пізніше Іван Шишман потрапив до турецького полону, де його стратили.

Настав час розплати для сербів з боснійцями. 15 червня 1389 року на Косовому полі відбулася вирішальна битва армії Мюрада I проти військ коаліції.

Коаліціанти воювали з винятковою мужністю. У розпалі битви один з сербських керманічів – Міліч Обіліч – під виглядом перебіжчика, пробрався до турецького табору. У султанському наметі він несподівано вихопив ніж і смертельно поранив Мюрада I.

Битва ще тривала, коли у турецькому таборі розгорівся конфлікт за владу між синами старого султана – Байазідом та Якубою. Врешті-решт, Байзиду вдалося вбити брата та перемогти у битві. Князя Лазаря було захоплено в полон і страчено. Більшість сербських феодалів визнали владу турок. Вдова князя Лазаря була змушена відправити свою доньку до султанського гарему.

Після битви на Косовому полі більша частина Балканського півострова перейшла під владу турків-османів, що згуртувалися навколо свого нового правителя Байязіда I

Йилдирима (1389 – 1402). Він підкорив Сербію та Болгарію. Лише гориста Албанія продовжувала чинити опір.

Захопивши Балкани, турки вийшли до кордонів Угорщини. Угорський король Сигізмундт Люксембурзький (1387 – 1437) почав збирати сили для нового хрестового походу. На його заклик відгукнулися загони рицарів з Франції, Англії, Німеччини, Бургундії, Чехії, Італії. У вересні 1396 року поблизу болгарського міста Нікополе відбулася вирішальна битва між турками та хрестоносцями. Мюрад I, який був змушений відкласти облогу Константинополя, вщент розгромив європейське військо, захопивши у полон 10 тисяч католиків. Після перемоги турки остаточно захопили і Болгарське царство.

Протягом наступних років турки захопили всі тюркські емірати (Сарухан, Айдин, Ментеше, Хамід, Караман, Герміян, Сівас), завершивши підкорення Анатолії. У 1400 році він взяв в облогу Константинопіль, але не маючи ані облогової техніки, ані могутнього флоту, туркам не вдалося взяти місто.

Лише на початку XV століття військове щастя полишило османського володаря. Незважаючи на свої військові здібності, він програв талановитому полководцю – Тамерлану. 20 липня 1402 року „Залізний кульгавець” розбив армію Байязіда I та захопив його у полон.

Конфлікт між двома могутніми володарями був спровокований колишніми правителями малоазійських еміратів Айдин, Сарухан, Ментеша та Герміяна, яких Байазід вигнав з їхніх володінь. Всі ці беї умовляли Тимура виступити проти турків. Також на боці „Залізного кульгавця” виступили генуезці та венеціанці, яких непокоїла доля їхніх малоазійських колоній. Крім того про підтримку Тамерлана заявили французький король Карл IV, що був покровителем Генуї, та візантійський імператор Імануїл II.

Проте, незважаючи на це, Байазід продовжував вірити у свою перемогу. Він заявив: „У що втручається цей бідолашний? Чи не вважає він, що має справу з якимось диким гірським племенем чи боягузливими індійцями. Якщо він має таке велике бажання зустріти смерть в бою, то хай приходять. А якщо не прийде, то я знайду його та буду гнати до Тебрізу й Султані”. У відповідь, Тамерлан коротко заявив: „він збожеволів”, і розпочав військовий похід до Анатолії, який завершився ганебною поразкою турків-османів.

Поразка Байязіда на деякий час зупинила експансіоністську політику Османської Турції. Почалася громадянська війна. Одразу чотири сини покійного владики боролися за його трон. Тільки у 1413 році Мехмеду I Челебі (1413 – 1421) вдалося відтіснити своїх братів і стати султаном. Всі сили він кинув на те, щоб знов відновити імперію у межах 1402 року. Саме тому, він майже не здійснював нових походів, зосередившись на зміцненні своєї влади.

3. Завойовницька політика Мюрада II (1421 – 1444) та Мехмеда II (1451 – 1481). завоювання Константинополя

Тільки його наступник Мюрад II (1421 – 1444) повернувся до активної завойовницької політики, він ініціював серію масштабних військових походів проти країн Балканського півострова, перш за все, проти Сербії та Валахії. Вже на початку 20-х років XV століття османи контролювали Фракію, Македонію, Фесалію, Добруджу, Болгарію, частини Албанії та Сербії.

В той же час значно скоротилися володіння візантійських імператорів. Їх влада тепер поширювалася на Константинополь і на землі навколо нього. Крім того, візантійську владу визнавали кілька міст у Східній Фракії, Фессалоніка та Пелопонес.

Проте і ці незначні території Мюрад II не залишав у спокої. Так, у 1430 році він завойував Фессалоніку.

Намагаючись відвернути страшний кінець, візантійський імператор Іоанн VIII звернувся за допомогою до Ватикана, пообіцявши прийняти католицизм. Це і було зроблено на Ферраро-Флорентійському соборі (1438 – 1439), ініціатором якого виступив візантійський володар.

Проте вже було занадто пізно. До того ж Європа не дуже поспішала допомагати Візантії. Мало того, для деяких європейських володарів прагматична співпраця з турками була більш вигідна ніж сумнівна релігійна єдність з Константинополем. Так, османів підтримали генуезька колонія Галата, розташована на північному березі затоки Золотий Ріг. Її

правителі розпочали жваві переговори з Портою, розраховуючи отримати торговельні привілеї.

Доля Константинополя була вирішена. Вже у серпні 1422 року почалася перша турецька облога міста. Після невдалого штурму, османи на деякий час були змушені відступити. Замість цього Мюрад II остаточно завоював Сербію у 1439 році та Пелопонесс (1446).

Завоював Константинополь новий султан – Мехмед II (1451 – 1481), який за це отримав прізвисько „Фатіх” (Завойовник).

На початку травня 1453 року його армія підійшла до міських мурів. Задля здійснення своєї масштабної мети султан зібрав армію, яка налічувала близько 100 тисяч чоловік, які взяли в облогу місто з півночі. З боку Мармурового моря та Босфору до Константинополя підійшов величезний турецький флот. В той час візантійський імператор міг розраховувати тільки на 10 тисяч вояків, які були сповнені рішучості не складати зброї.

Почалася облога. День і ніч найкраща на той час турецька артилерія, біла по захисних укріпленнях. Проте це не давало бажаного результату. Тоді осману пішли на хитрість, намагаючись прорити хід під мурами. Проте захисники розгадали цей план та підірвали лаз з усіма, хто там був.

Справу вирішила не армія, а флот. Від свої генуезьких спільників турки дізналися про слабе місто в обороні Константинополя. Це була східна частина, що виходила до затоки Золотий Ріг. Зазвичай ця бухта використовувалася як гавань для торговельних кораблів і там не було міцних оборонних споруд. Єдиною перешкодою був величезний ланцюг, натягнутий між берегами затоки. Для того щоб його обійти турки збудували на східному березі дерев'яну дорогу, змащену жиром. Саме по ній вони перетягнули свої кораблі та вийшли до Константинополю.

29 травня 1453 року на 53-й день облоги турки-османи нарешті увірвалися до візантійської столиці. У сутичці загинув останній константинопольський імператор Костянтин Драган. Майже 60-ти тисяч мешканців міста стали рабами.

Так завершилася історія одного з найвеличніших міст християнського світу, що не зберіг навіть своєї давньої назви. Місто було перейменовано на Істамбул (Стамбул), який з 1456 року став столицею Османської імперії.

Завоювавши Константинополь, Мехмед II не збирався зупинятися на досягнутому. У 1461 році ним було завойоване грецьке Трапезундське царство та усі малоазійські емірати.

З Малої Азії турецька експансія перекинулася і на чорноморський регіон. У 70-х роках XV століття були захоплені генуезькі колонії в Криму з важливим торгівельним містом Кафа (6 червня 1475). У 1475 році вассалом Туреччини визнало себе Кримське ханство. Саме останнє стало плацдармом для грабіжницьких набігів османів на Річ Посполиту, Україну та Московське царство.

Продовжувалися завоювання і в інших напрямках. Між 1459 та 1463 роками було остаточно завойовано Сербію, грецькі князівства Мореї та герцогство Афінське, а також Боснійська держава.

Посилення Туреччини у середземноморському басейні викликало занепокоєння з боку Венеції, проти якої у 70-х роках XV століття Мехмед II розпочав військові дії. На боці венеціанців виступила тюркутська династія Ак-коюнлу („Білий баран”), що володіла територіями на сході Анатолійського півострова. Проте у вирішальній битві тюркутський володар Усун Хасан був розгромлений турками.

Не спинила війна Мехмеда і у Європі. У 1475 році владу султана визнала Молдавія, а також острів Родос, який захищали лицарі-іоніти. У 1476 році після тривалого супротиву турецьку владу визнала і Валахія.

Проте найбільших успіхів Мехмед II досяг у 1479 році. Саме тоді туркам вдалося захопити Албанію. Крім того, їм вдалося змусити Венецію підписати принизливий для неї мир. За Константинопольським договором венеціанці були змушені передати Туреччині ряд островів у Егейському морі. Крім того, вони зобов'язалися виплачувати щорічну данину – 10 тисяч дукатів. Взамін, Стамбул визнавав права Венеції на острови Крит та Корфа, а також надавав республіці можливість торгувати в імперії без мита.

Останньою військовою акцією Мехмеда II Фатіха став грабіжницький набіг на північне узбережжя Італії у 1480 році, в ході якого було пограбовано місто Орранто.

Наступний султан – Байазід II (1481 – 1512) – відмовився від планів завоювання Італії та знову розпочав війну проти Венеції. Він також вів війни проти Угорщини, австрійських Габсбургів та Єгипту.

Нескінченні війни супроводжувалися і спробами встановити нормальні дипломатичні стосунки з сусідами. Так, у 1495 році до Стамбулу прибуло перше московське посольство. Згідно з домовленістю, російським купцям було дозволено торгувати у Туреччині.

4. Зовнішня політика Селіма I (1512 – 1520) та Сулеймана Кануні (1520 – 1566)

Активізація турецької експансії на Сході відбулася під час правління султана Селіма I (1512 – 1520), який прийшов до влади внаслідок військового перевороту яничарів. У 1512 році новий султан розпочав війну проти Сефевидського Ірану. 23 серпня 1514 року відбулася вирішальна битва при Чалдиражі між турецькими військами та армією персидського правителя Ісмаїл шаха (1502 – 1524).

Селім I та Ісмаїл шах мали приблизно однакові війська – близько 120-ти тисяч чоловік. Проте у турків була перевага в артилерії, яка налічувала 300 гармат. Це стало вирішальним фактором перемоги. Персидську армію було розгромлено. Загальні втрати її становили 50 тисяч чоловік.

Перемога при Чалдиражі відкрила шлях до столиці Ірану – міста Тебриза. Захопивши місто, турки отримали величезну військову здобич та вивезли 100 найкращих перських ремісників. Також протягом 1514 – 1515 років османи захопили колишні сефевидські території – Східну Вірменію, Курдистан, Північну Месопотамію.

В той же час Туреччина була змушена вступити у війну проти мамлюцького Єгипту, правитель якого султан Ашрах аль-

Гурі (1501 – 1516) був незадоволений посиленням турків на Близькому Сході. Вирішальна битва між супротивниками відбулася 24 серпня 1516 року. Як і при Чалдиражі, справу вирішила турецька артилерія, що розсіяла мамлюцьку кінноту. Мамлюки були розгромлені, а турки захопили не тільки Єгипет (1517), але й Сирію, Палестину, Ліван, а також Хіджаз, разом з містами Мекою та Медіною. Саме тоді останній Аббасидський халіф – Мутеваккіль III – проголосив Селіма I своїм наступником.

У 1518 році вассалом Туреччини визнав себе піратський правитель Алжиру Хайреддін Барбаросса.

Таким чином, внаслідок широкомасштабних походів Селіма I територія Османської імперії зростає вдвічі, і стала наймогутнішою державою не тільки у Європі, але і на Сході.

Його смерть не спинила активної експансіоністської політики Османської Туреччини. Новий султан – Сулейман Кануні (1512 – 1566) продовжував розширювати територіальні кордони імперії як на заході, так і на сході. Вже у 1521 році він розпочав військові дії проти Угорщини. Вирішальна битва між супротивниками відбулася у 1526 році. Стотисячна армія Сулеймана без особливих проблем розгромила армію угорського короля Лайоша II, яка налічувала тільки 25 тисяч чоловік. Угорщина була змушена визнати себе васалом Стамбула, хоча остаточно підкорили країну тільки у 1543 році.

Успіхи в Угорщині викликали незадоволення австрійської „Священної Римської імперії”, брат короля якої – Фердинанд Габсбург – мав власні експансіоністські наміри щодо неї. Врешті-решт обидві імперії почали війну.

Вирішальним моментом цієї війни стала турецька облога Відня у вересні – жовтні 1529 року. Незважаючи на те, що Сулейман мав незаперечну числену перевагу війська (100 тисяч вояків та 300 гармат проти 20 тисяч та 70 гармат), він не зміг захопити місто та змушений був відступити. Невдала облога Відня стала однією з найганебніших поразок турок-османів. Війна тривала до 1533 року, коли врешті-решт обидві країни підписали мирну угоду. Згідно з договором Угорщина була розділена на дві частини. Західна її частина переходила до Австрії, східна частина дісталась Сулейманові.

Реванш вдалося взяти в царині дипломатії. Ворогуючи проти Габсбургів, Сулейман знайшов собі союзника. Ним став король Франції Франциск I, який мав власні суперечності з королем „Священної Римської імперії” Карлом V. Ініціатором створення коаліції виступив саме французький король.

У 1535 році було підписано франко-турецький договір. За угодою Франція брала на себе зобов'язання вступити у війну проти Габсбургів та Венеції. Взамін французам надавалися торговельні привілеї.

Союз з Франциском I дозволив Сулейманові розпочати нові війни проти Австрії (1540 – 1547, 1551 – 1562, 1566 – 1568).

Стамбул також продовжував боротьбу проти Венеції за домінування у середземномор'ї. Вже у 1521 році турки захопили острів Родос. Протягом 1535 – 1540 тривала чергова війна, в ході якої турки захопили Далмацію та ще 20 островів у Середземному морі.

Продовжувалися війни і на сході, де конкурентом Османської імперії виступав Сефевідський Іран. Кілька блискучих військових компаній (1533 – 1538, 1547 – 1555) дозволили Сулейману закріпитися у Месопотамії та Вірменії. У 1557 році турки захопили Судан, а у 1559 році ефіопську північну Еритрею.

Лише дві поразки, окрім невдалої осади Відня, довелося зазнати Сулейману. У 1538 році невдачею закінчився турецький похід у південну Індію. У 1565 році османи були змушені визнати перемогу мальтійських лицарів на чолі з магістром ордену Бріссо де ла Валлетом. Втративши близько 30 тисяч чоловік, Сулейман був змушений відмовитися від ідеї завоювати Мальту.

Проте і без цього Османська Туреччина була наймогутнішою державою світу. Вона розкинулася на території трьох континентів. Площа її становила близько 6 млн. кв. км, населення близько 25 – 35 мільйонів чоловік. Армія Сулеймана налічувала 250 тисяч чоловік (з них 12 тисяч яничарів), 300 гармат, 400 кораблів. На боці турків виступали також алжирські пірати, кримські татари та орди головорізів – башибузуків.

Османська імперія була також головним імпортером рабів. Тільки з України було вивезено від 3 до 5 мільйонів

чоловік. Одним з найбільших ринків рабів була кримська Кафа, щорічно там продавали близьк 8 тисяч чоловік. (населення міста Львова в XV столітті).

Безперечно найбільш відомою турецькою бранкою стала українка Роксолана (пом. у 1558 році), яку турки прозвали Хурем (та, що посміхається). Вона була коханою наложницею Сулеймана, маючи титул „хасеки” – фаворитки. З 1534 султан одружився з нею, що у XVI столітті було дуже рідкісним явищем.

Вона стала легендарною особистістю в країнах Європи, героїнею багатьох п'єс та романів.

5. Початок занепаду Османської імперії та міжнародні відносини у афро-азійському регіоні на межі середньовіччя та нового часу

Правління Сулеймана вважається рубіжним періодом в історичному розвитку Османської імперії. Помираючи у 1566 році, султан залишив своїм нащадкам велику світову імперію, з якою були змушені рахуватися європейські володарі. При цьому турецька держава мала величезний авторитет у світі ісламу. Турецька влада поширювалася на всю Балканську Європу, на частину Центральної Європи, на арабський Близький Схід та на Північну Африку. Цей період характеризується злетом інтелектуальної думки, розвитком мистецтв та літератури.

І найголовніше – під контролем Блискучої Порти перебувала значна частина євразійських торговельних шляхів: від Індійського океану через Червоне море та Перську затоку до Середземного моря, а звідти азійські товари потрапляли до Європи. Прибутки від транзитної торгівлі становили основу бюджету. Розуміючи важливість трансєвразійських торговельних шляхів для розвитку держави, османські володарі намагалися реанімувати її у тих регіонах, що занепали після розпаду монгольської імперії. Так у XVI столітті, за часів правління султана Селіма II (1566 – 1574) планувалося побудувати канал Дон – Волга (1569 – 1570). Він мав поєднати

Чорне море з Каспійським та відродити Великий Шовковий Шлях на відрізку між Центральною Азією та Кримом.

Канал було пробито на одну третину, але технічні можливості не дозволили повністю реалізувати цей проект. Не вдалося закінчити й іншу масштабну ідею – будівництво Суецького каналу, що поєднав би Середземне і Червоне море.

Таким чином, турки не спромоглися ефективно використати всі переваги, які надавало вигідне географічне положення. Мало того, непродумана міжнародна торговельна політика відвернула від Стамбулу більшість країн Європи.

Намагаючись отримати від транзитної торгівлі щонайбільшу вигоду, султан Мехмед II встановив податок на торгівлю європейців через Босфор у розмірі 20% від вартості товарів. Взамін турки гарантували купцям політичну стабільність і безпеку на транзитних шляхах. Проте часто турки не гребували нападати на тих хто навіть, сплачував усі податки за транзит. Надзвичайно активними піратами були так звані варварійські мусульманські князівства Північної Африки – васали Османської Туреччини.

Слід зазначити, що поборами душили не тільки турки. Американський історик Дж. Лоуел, розмірковуючи про причини Великих географічних відкриттів, зазначала, що транзитним здирництвом займався також Єгипет. Так, у 1428 році єгипетський султан, намагаючись відшкодувати збитки після набігів турків, на 60% підняв плату за транзит. Це на думку історика, і змусило європейців шукати альтернативні шляхи до країн Сходу.

Наслідки такої політики були, з одного боку позитивними, з другого, негативно впливали на розвиток торгівлі між Сходом та Заходом.

Стабільність, яку гарантували турки на транзитних шляхах, обумовила збільшення обсягів торгівлі. Встановлення же митних зборів призвело до скорочення кількості європейських країн, що брали участь у торгівлі. Тільки найзаможніші змогли утриматися, що врешті-решт призвело до монополізації Венецією торгівлі зі Сходом. Інші ж країни – Генуя, Іспанія, Португалія – змушені були поступитися.

Намагаючись обійти монополію Венеції, європейські купці почали шукати альтернативні шляхи до багатих країн Сходу.

Почалася епоха Великих географічних відкриттів, що, як зазначив В.А.Рубель, „зламали транзитну монополію османів”.

У XV сторіччі почалося відродження каботажної торгівлі в Атлантиці. Намагаючись віднайти шляхи до Індії та Китаю, європейські мореплавці обережно пробиралися на південь вздовж західноафриканського узбережжя, розширюючи свої торговельні обрії.

У 1445 році португальці відкрили Канарські та Азорські острови, а у 1487 році Бартоломео Діаш нарешті дійшов до південного узбережжя Африки. Через 10 років цим шляхом португалець Васко да Гама нарешті досяг омріяної Індії.

У цей час мало кому відомий генуезець Христофор Колумб намагався довести європейським володарям перспективність експедиції на захід, щоб знайти шлях до країн Сходу. Йому було відомо, що земля має форму кулі, але він недооцінював її розміри. Він уявляв, що Японія розташована у західній частині Атлантичного океану, приблизно на місці сучасної Мексики.

Першим, до кого звернувся Колумб, був португальський король Жуан II. Володар вислухав генуезця, але відмовився йому допомагати, проте таємно від ініціатора проекту король все-таки організував експедицію у 1483 році. Але команда підняла бунт і командувач наказав повертатися додому.

Тоді Колумб відправився до Іспанії. Але й у Мадриді його чекала невдача.

Іспанський король Фердинанд Арагонський заклопотаний проблемою визволення Піренейського півострову від мусульман, залишив поза увагою „проєкти” настирливого генуезця. Тоді Колумб звернувся до англійського короля Генріха VII, але й у Лондоні йому не пощастило.

Врешті-решт доля посміхнулася Колумбу. При підтримці купців з іспанського міста Палос він нарешті отримав можливість перевірити свою теорію. Іспанська влада в особі Фердинанда Арагонського та королеви Ізабелли Кастильської, виділила йому три кораблі та дев'яносто чоловік

екіпажу і Колумб вирушив у дорогу. Два місяці та дев'ять днів тривала його мандрівка. Нарешті, 12 жовтня 1492 року мандрівник побачив землю на обрії. Він ще не знав, що відкрив новий континент. І хоча це була не Азія – все ж „Новий Світ” назавжди змінив історичну долю Європи.

Новий континент, пізніше названий Америкою, був для замордованих бідністю європейців справжнім земним раєм. Тут було все: нові сільськогосподарські культури (кукурудза, ананас, тютюн), безкраї та плодючі землі. А головне – тут було золото. Багато золота, яке майже не цінувалося місцевими жителями.

Почалася драматична і кривава епопея „підкорення раю”. До Америки відправилися тисячі авантюристів – конкістадорів, які прагнули здобути тут багатство та славу. Під їхніми чоботями гинули великі цивілізації Майя, Астеків, Інків.

Вироби з золота, створені місцевими майстрами, безжально переплавлялися на зливки. До Європи хлинув справжній потік „індіанського” золота. На завойованих землях формувалася плантаційна господарська система, яка дозволяла ліквідувати монополію Сходу на найбільш потрібні продукти (прянощі, цукор, бавовник, кава, чай). Центром розвитку Заходу стає Атлантика.

Хоча попит на східні товари зберігався і навіть зріс, бо Європа могла розраховуватись американським золотом, тим не менше почався занепад східних держав на трансєвразійських торговельних шляхах. Європейці не бажали більше залежати від східних посередників, бо були здатні забезпечити себе усім необхідним. Тому, практично одночасно з драматичною епопеєю підкорення Нового Світу, починається процес проникнення європейських торговців на трансєвразійські торговельні шляхи.

Початок цього проникнення пов'язаний з ім'ям португальського мореплавця Бартоломео Діаша, кораблі якого у 1486 році обігнули мис Доброї Надії. Його наступник – Васко да Гама дістався до західного узбережжя Індії та висадився в Калькутті. Альтернативний шлях до східних багатств було відкрито.

Проте цього було замало для португальців. Вже на початку XVI століття вони спробували утвердитися на Великому Шляху Прянощів. Захопивши стратегічні пункти Аден, що розміщувався біля виходу Червоного моря до Індійського океану, та міста Ормуз – у Перській затоці, вони намагалися перекрити старий торговельний шлях. Таким чином вони сподівалися позбутися конкурентів – венеціанців та мусульманських купців.

У відповідь у 1505 року володар Єгипту Кансух аль-Гаурі при підтримці венеціанців відправив флот до Індії, який через три роки вибив португальців з регіону. Але у 1509 році португальці розгромили єгиптян і знову відкрили вихід в Індійський океан.

Згодом до португальців приєдналися й інші європейці. При цьому ареал їх присутності все більше розширювався.

Початок іспанської експансії на Сході поклав португалець Фернан Магеллан, який за дорученням іспанського короля у 1519 році вирушив у першу навколосвітню подорож. Обігнувши Південну Америку, він протягом 98-ми днів плыв через величезний, невідомий океан, який назвав Тихим. У 1521 році його ескадра досягла філіппінського острова Ладронео. Саме на Філіппінах Магеллан і загинув у сутичці з тубільцями. Проте Іспанія вже не збиралася залишати острови архіпелагу.

У другій половині XVII століття починається активне проникнення до Сходу і Голландії. В цей період голландськими володіннями стали Капська колонія (1652 – 1798), острів Цейлон (1658 – 1796), Маслака, Тайвань, Баталія та Нагасакі.

У 1601 році англійська Ост-Індська компанія організувала свою першу торговельну експедицію до країн Азії. Тільки через два роки, у вересні 1603 року, ескадра повернулася додому. Незважаючи на те, що за час, проведений в плаванні, команда значно порідшала, проте результати експедиції були досить успішними. Перш за все, була підтверджена можливість, а головне, прибутковість торгівлі з країнами Сходу. До того ж вдалося заснувати англійські факторії в містах Аочі (Північна Суматра) і в Бантамі (о. Ява).

Наступні експедиції, які були організовані в 1604 – 1613 роках, так само були успішними. Перш за все вдалося відкрити факторію в Японії, першим керівником якої став Р. Кокс, лондонський купець, що користувався пошаною і мав великий досвід в торгових справах.

Таким чином, вже на початку другого десятиліття XVII століття зона торговельної присутності англійців в Тихому і Індійському океані значно розширився. Їм вдалося закріпитися на найважливіших торгових шляхах, які зв'язували багаті на прянощами острови Філіппін, Індонезії, а також Японію і Китай.

Досвід, який британці одержали після перших контактів з згаданими згаданими країнами, примусив їх переосмислити свою торгівлю політику. Вже після перших експедицій стало зрозуміло, що англійські бавовняні тканини – головний товар, який вони пропонували місцевим споживачам, не знайшли свого покупця. Тому, відкинувши всі ілюзії щодо прямої торгівлі між Великобританією і країнами Сходу, британські купці зосередилися на посередницьких операціях. Купуючи, наприклад, тканини в Індії або Японії, вони продавали їх в Бантаме. Одержавши кошти від продажу, вони купували прянощі, які везли до Європи.

Отримавши перші прибутки від транзитної торгівлі, британці почали закріплюватися на території східних держав, перш за все Індії. У 1639 році з'явилася англійська факторія в Мадрасі, у 1668 році – в Бомбеї, в 1690 році – в Калькутті.

Наслідком європейського проникнення стало поглиблення кризових явищ в тих східних державах, могутність яких залежала від трансєвразійської торгівлі.

Одними з перших наслідків проникнення європейців на торгівельні шляхи Сходу були:

1. Цілковита дезінтеграція цивілізаційних інституцій Великого Євразійського Степу, крах ординської державності.
2. Перехід переферійних відгалужень афро-азійського конгломерату народів (Індонезія, Малайя, Малакка, Шрі-Ланка, частина приокеанічних областей Тропічно-Екваторіальної Африки, татарські ханства Поволжжя та Сибіру) на під контроль західних держав.

3. Перехід від політики відкритості зовнішньому світові, то „ізоляції”, як засобу обмеження проникнення європейців. Однією з перших про закритість заявила Японія – з 1630-х років. Сіам було закрито у 1688 році. В 1724 році за розпорядженням богдыхана Юнчжена в Китаї були закриті усі християнські школи. Для торгівлі з європейськими державами були „відкриті” тільки чотири порти – Гуачжоу (Кантон), Сяминь, Німбо та Діньхай.

Ізоляція, в свою чергу, обумовила скорочення прибутків від міжнародної торгівлі. Системна криза охопила великі цивілізації середньовічного Сходу – Імперію великих Моголів в Індії, Мінський, а згодом і Цинський Китай, Османську імперію.

Все це відбувалося на тлі значного зміцнення європейських країн. За Португалією та Іспанією активними акторами міжнародних відносин на Сході стають Великобританія, Франція, Росія, Голландія, а з початку ХІХ століття – США.

Почалася нова епоха, що характеризувалася західним домінуванням та перетворенням азійських держав на об’єкт експансії з боку нових – західних – центрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дергачов В. Цивилизационная геополитика / Владимир Дергачов В. – К. : Віра-Р, 2004. – 672 с.
2. Зінченко А. Л. Історія дипломатії від давнини до нового часу / Арсен Леонідович Зінченко. – К. : Проза, 2005. – 560 с.
3. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2002. – 736 с.
4. Рубель В. А. Історія цивілізацій доколумбової Америки / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
5. Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2007. – 560 с.
6. Уэллс Г. Очерки истории цивилизации / Герберт Уэллс. – М. : Эксмо, 2004. – 960 с.

7. Финкель К. История Османской империи. Видение Османа / Кэролайн Финкель. – М. : АСТ, 2010. – 829 с.
8. Хитцель Ф. Османская империя / Фредерик Хитцель. – М. : Вече, 2006. – 384 с.
9. Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян / Валерій Іванович Яровий. – К. : Либідь, 2001. – 487 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте міжнародну ситуацію, що склалася в Малій Азії в кінці XIII – на початку XIV століття.
2. Розкрийте головні напрямки зовнішньої політики султанів Османа та Орхана.
3. Охарактеризуйте головні етапи османського завоювання Балканського півострову.
4. Розкрийте головні напрямки зовнішньої політики султанів Мюрада та Байязіда.
5. В чому полягає історичне значення битви на Косовому полі?
6. В чому полягає історичне значення завоювання турками Константинополю?
7. Розкрийте головні напрямки зовнішньої політики султанів Селіма I та Сулеймана Кануні.
8. Які причини занепаду торгівельної системи Середземномор'я в XV столітті.
9. Розкрийте головні причини початку Великих географічних відкриттів.
10. Яке значення мала європейська колонізація „Нового світу” для міжнародних відносин країн Азії та Африки?
11. В чому полягають причини поступового занепаду країн Азії та Африки на рубежі середньовіччя та нового часу?

ПИТАННЯ ДО ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

1. Боротьба Ханського Китаю проти хунну в III – II століттях до н. е.
2. Дипломатична місія Чжен Цзяна та відкриття Великого Шовкового Шляху.
3. Дипломатія імператора У-ді. (140 – 87 рр. до н. е.). Створення далекосхідної зони впливу китайської імперії.
4. Міжнародні відносини на Далекому Сході в I – на початку II століттях нашої ери.
5. Крах династії Хань на початку III століття.
6. Завоювання Північного Китаю хуннами. Династії молодша та старша Чжао.
7. Сянбійська держава Янь та Тибетська династія молодша Цінь.
8. Сянбійська держава Тоба.
9. Зовнішня політика династії Суй (581 – 618).
10. Синкретична імперія Тайцзуна (597 – 649). Особливості відносин Танського Китаю та Великого Степу.
11. Зовнішня політика Танського Китаю у VII – XI століттях.
12. Міжнародна ситуація на Далекому Сході у IX – XII століттях.
13. Міжнародна ситуація на близькому Сході після відкриття Великого Шовкового Шляху (I – VI). Війни Сасанідського Ірану проти Риму та Візантії.
14. Доісламська Аравія у міжнародних відносинах на Близькому Сході.
15. Зовнішня політика пророка Мухамеда у 622 – 632 роках.
16. Зовнішня політика ісламської держави в період правління „праведних халіфів”.
17. Зовнішня політика халіфату Омеядів.
18. Зовнішня політика халіфату Аббасидів.
19. Крах халіфату Аббасидів і міжнародні відносини на Близькому Сході та в Середній Азії у XI – на початку XII століття.
20. Монголія напередодні приходу до влади Чингізхана.
21. Завойовницька політика Чингізхана.

22. Походи Чингізидів Бату, Хулагу та Хубілая.
23. Занепад монгольської імперії та міжнародна ситуація на Сході у XIV столітті.
24. Завойовницька політика та дипломатія Тимура (1336 – 1405).
25. Зовнішня політика Османської Туреччини в роки правління Османа (1281/ 1288 – 1326) та Орхана (1326 – 1362).
26. Завойовницька політика Османської імперії в період правління султанів Мюрада I (1362 – 1389) та Байазіда (1389 – 1402).
27. Завойовницька політика Мюрада II (1421 – 1422) та Мехмеда II (1451 – 1481). Завоювання турками Константинополя.
28. Зовнішня політика Селіма II (1512 – 1520) та Сулеймана Кануні (1520 – 1566).
29. Початок занепаду Османської імперії та міжнародні відносини в Афро-Азійському регіоні на межі середньовіччя та нового часу.
30. Зовнішньополітична діяльність Олександра Македонського.
31. Зовнішньополітична діяльність імператора Цинь Шихуанді.
32. Зовнішньополітична діяльність ханського імператора У-ді.
33. Зовнішньополітична діяльність танського імператора Тайцзуна.
34. Хрестові походи та міжнародне становище на Близькому Сході.
35. Зовнішньополітична діяльність Тимура.
36. Зовнішня політика імперії Великих Моголів.
37. Зовнішня політика китайської імперії Мін.
38. Корея в системі міжнародних відносин середньовічного Сходу.
39. Японія в системі міжнародних відносин середньовічного Сходу.

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

1. Алаев Л. Б. История Востока / Леонид Борисович Алаев. – М. : РОСМЭН, 2007. – 496 с.
2. Али Заде А. Хроника мусульманских государств / Айдын Али Заде. – М. : УММА, 2004. – 445 с.
3. Альфан Л. Великие империи варваров / Луи Альфан. – М. : Вече, 2006. – 416 с.
4. Армстронг К. Мухаммад. История пророка / Карен Армстронг К. – М. : София, 2008. – 448 с.
5. Большаков О. Г. История Халифата. В трёх томах / Олег Георгиевич Большаков. – М. : Восточная литература, 2002.
6. Васильев Л. С. История Востока. Т – 1 / Леонид Сергеевич Васильев. – М. : Высшая школа, 2001. – 512 с.
7. Груссе Р. Чингисхан – покоритель вселенной / Рене Груссе. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 285 с.
8. Дафтари Ф. Краткая история исмаилизма. Традиции мусульманской общины / Фархад Дафтари. – М. : Ладомир, 2004. – 273 с.
9. Дейноров Э. История Японки / Эльдар Дейноров. – М. : АСТ, 2008. – 767 с.
10. Дергачов В. Цивилизационная геополитика / Владимир Дергачов. – К. : Віра-Р, 2004. – 672 с.
11. Елисеєфф Д. Японська цивілізація / Елисеєфф Д., Елисеєфф В. – Екатеринбург. : У-Фактория, 2005. – 528 с.
12. Елисеєфф Д. Цивілізація класического Китаю / Елисеєфф Д., Елисеєфф В. – Екатеринбург. : У-Фактория, 2007. – 640 с.
13. Елисеєв Д. История Китая. Корни настоящего / Даниель Елисеєв Д. – СПб. : Евразия, 2008. – 311 с.
14. Зінченко А. Л. Історія дипломатії від давнини до нового часу / Арсен Леонідович Зінченко. – К. : Проза, 2005. – 560 с.
15. История древнего Востока / [авт. текста В. И. Кузищин]. – М. : Высшая школа, 1979. – 456 с.

16. Каменарович И. Классический Китай / Иван Каменарович. – М. : Вече, 2006. – 416 с.
17. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / Хью Кеннеди. – М. : АСТ, 2010. – 475 с.
18. Книга странствий. – СПб. : Азбука-классика, 2006. – 320 с.
19. Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу / Олег Прокопович Крижанівський. – К. : Либідь, 2002. – 592 с.
20. Крюгер Р. Китай. Полная история Поднебесной / Рейн Крюгер. – М. : Эксмо, 2006. – 448.
21. Лемб Г. Чингисхан – властелин мира / Гарольд Лемб. – М. : Центрполиграф, 2007. – 301 с.
22. Лёве М. Китай династии Хань / Майкл Лёве. – М. : Центрполиграф, 2005. – 224 с.
23. Ловелл Дж. Великая Китайская стена / Джулия Ловелл. – М. : АСТ, 2008. – 442 с.
24. Мак-Клейн Дж. Япония. От сёгуната Токугавы в XXI век / Джеймс Мак-Клейн. – М. : Астрель, 2006. – 895 с.
25. Малявин В. Империя учёных / Владимир Малявин. – М. : Европа, 2007. – 384 с.
26. Мэн Д. Хубилай. От Ксанаду до сверхдержавы / Джон Мэн. – М. : АСТ, 2008. – 411 с.
27. Мюллер А. История ислама. От доисторической истории арабов до Аббасидов / Мюллер А. – М. : Астрель. – 2004. – 911 с.
28. Новосельцев А. В. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / Анатолий Петрович Новосельцев. – М. : Наука. – 1990. – 264 с.
29. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [авт. текста Игнатий Юлианович Крачковский]. – М – Л. : Изд. Академии наук СССР, 1939. – 193 с.
30. Ру Ж. Тамерлан / Жан-Поль Ру. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 295 с.
31. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2002. – 736 с.
32. Рубель В. А. Історія цивілізацій доколумбової Америки / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.

33. Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід / Вадим Анатолійович Рубель. – К. : Либідь, 2007. – 560 с.
34. Султанов Т. И. Чингис-хан и Чингизиды. Судьба и власть / Турсуун Икрамович Султанов Т. И. – М. : АСТ, 2006. – 445 с.
35. Сурдель Д. Исламская цивилизация / Сурдель Д., Сурдель Ж. – Екатеринбург. : У-Фактория, 2006 – 544 с.
36. Уэллс Г. Очерки истории цивилизации / Герберт Уэллс. – М. : Эксмо, 2004. – 960 с.
37. Филипс Э. Монголы. Основатели империи великих ханов / Эдвард Филипс Э. – М. : Центрполиграф, 2004. – 174 с.
38. Фильштинский И. М. История арабов и халифата (750 – 1517) / Исаак Моисеевич Фильштинский. – М. : АСТ, 2006. – 349 с.
39. Финкель К. История Османской империи. Видение Османа / Кэролайн Финкель. – М. : АСТ, 2010. – 829 с.
40. Фицджеральд Ч. П. История Китая / Чарльз Патрик Фицджеральд. – М. : Центрполиграф, 2004. – 460 с.
41. Хартог Л. Чингисхан завоеватель мира / Лео Хартог. – М. : Астрель, 2008. – 285 с.
42. Хитцель Ф. Османская империя / Фредерик Хитцель. – М. : Вече, 2006. – 384 с.
43. Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян / Валерій Іванович Яровий]. – К. : Либідь, 2001. – 487 с.

БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК

Китай	
Чжан Цзян	<p>Китайський мандрівник та дипломат епохи Хань. У 138 році до н. е. він разом із загоном з 100 чоловік відправився на північний захід для того, що укласти антихунську військову коаліцію з сусідніми державами. Чжан Цзяну було доручено вступити у контакти з вождями племені ючжи, що ворогували з сюнну. Зазнавши поразки від своїх суперників, ючжи відійшли на захід. Ханський імператор У-ді вирішив відправити до них свого представника, для того, щоб відшукати їх та вмовити повернутися на схід для спільної боротьби проти хунну.</p> <p>Проте, під час мандрівки Чжан Цзян потрапив у полон до хунну, де провів 10 років перш ніж здійснив втечу, а потім продовжив подорож. Він перейшов через пустелі Синьцзяну та досяг долини І-лі, де сподівався знайти юджи. Але, виявилось, що інші племена витіснили звідси потенційних союзників. Чжан Цзян вирішив йти далі на захід. Врешті-решт, він досяг країни, яку китайці називали Да Юань, (Фергана). Вона лежала на півночі від сучасного Афганістану. Це була країна Парфянського царства. Згідно з легендою, саме звідси Чжан Цзян привіз до „Піднебесної” волозький горіх та виноградну лозу. Також він зібрав докладні свідчення про внутрішні ресурси, населення, торгівлю, військові сили відвіданих країн, дізнався про існування Індії (Шеньду) та Аршакідської Парфії (Ансі).</p> <p>Повертаючись додому, мандрівник нарешті відвідав Бактрію, де знайшов ючжи але запропонований ним договір було відхилено. Під час подальшої подорожі, знову потрапив до хунського полону, але у 126 році до н. е. йому вдалося втекти та повернутись до Чаньяну.</p> <p>Згодом через території, де побував Чжан Цзян було</p>

	прокладено караванну дорогу (Великий Шовковий Шлях), що поєднала великі цивілізації Сходу та Заходу.
Сима Янь	Старший син Сима Чжао, регента при дворі імператора держави Вей. „Хлопчина величезного зросту, з довгим жорстким волоссям і руками нижче колін”. Він мав неабиякий розум і був надзвичайно хоробрим. У 256 року Сима Янь скинув безвладного імператора Вей і проголосив себе „Сином Неба”, назвавши свою династію Цзінь. Сима Янь об’єднав імперію, підкоривши південні держави Шу та У. У 280 року Сима Янь своїм указом створив державну надільну систему, в основі якої лежала загальнодержавна власність на землю. Кожен селянський двір отримував з державних фондів наділ з розрахунку 8 га на одного дорослого чоловіка (від 16 до 60 років), за користування яким сплачував державі зерновий податок (до 45 % врожаю), поставляв ремісничі вироби (переважно шовк) і виконував 20-денну трудову повинність на користь держави. За царювання Сима Яня проявилися й перші ознаки цзінського занепаду, хоча, незважаючи на схильність творця династії до вживання алкоголю, імперія на початку досить успішно розв’язувала свої проблеми: дала відсіч кочівникам, відновила дипломатичні стосунки з Ферганою, Хорезмом і Римом. Помер Сима Янь у 290 році
Ян Цзянь	Засновник династії Суй (581 – 618 рр.) в Китаї. Був „гнівливим, недовірливим і не любив книг, діяв хитрістю, ... вмів примусити боятися себе, його накази виконувалися швидко й беззастережно, державними справами він опікувався з ранку до вечора без ознак втоми”. Ян Цзянь з метою зменшити податки в Китаї вирішив не платити данину тюркутам, а суворими законами встановив в країні порядок спираючись на конфуціанську ідеологію. До ставки кагана було відправлено дипломата Чжан Суньшена, який інтригами підкупамі і клепами, зумів пересварити тюркських ханів. 584 р. в каганаті почалися усобиці.

	Скориставшись цим Ян Цзянь завершив підкорення Південного Китаю, возз'єднав країну та здійснив важливі політико-економічні реформи. У 597 р., вивчивши досвід кінного бою, китайці розбили тюркутів, але Ян Цзінь не зупинився на цьому і запланував завоювання Кореї. Похід був невдалий, а в 604 р. імператор раптово помер. Дехто звинувачував в цьому його сина, Ян Гуана (604 – 617).
Чжао Куан-Інь	Китайський воєначальник, командир імператорської гвардії. В 960 р. проголосив себе імператором династії Сун (960 – 1279), відмовився від завойовних походів на Північ, зосередив зусилля на возз'єднанні Китаю. Чжао довів до логічного завершення курс на абсолютну централізацію влади (політика „зміцнення стовбура та послаблення гілок”), започаткував жорстоку фінансову та судову регламентацію і професіоналізацію війська, яке перейшло на державне утримання і повністю підкорялося імператору. За часів його правління, незважаючи на ганебний мир з киданями і тангутами, у сфері економіки й культури Китай вражав світ.
У Цзетянь (У-Хоу)	Почала свою кар'єру з наложниці Лі Шиміня, а потім – його сина Лі Чжі. У 654 р., зачарувавши своєю красою імператора Гао-зцуна, домоглася проголошення себе імператрицею. Відразу розпорядилася знищити весь гарем. Нещасних красунь четвертували або топили у вині. У-Хоу стала лідером націоналістичної партії в танському Китаї. Через її інтриги правлячі кола втратили чимало талановитих керівників і воєначальників. Після смерті чоловіка стала правити одноосібно. У 690 р. скасувала династію Тан, присвоїла собі титул „Сина Неба”, причепила підвісну бороду й проголосила династію Чжоу (690 – 705). Після смерті кривавої диктатора її син Лі Сянь відновив династію Тан.
Ван Ман	Засновник нової династії (Сінь) в Китаї наприкінці періоду стародавнього світу. У 9 р. н. е., не маючи законних прав на престол, будучи родичем імператора

	<p>по жіночій лінії, він захопив трон і провів серію реформ, головними з яких були реформи земельних відносин та рабовласництва. Було оголошено всі землі власністю імператора із заборонаю їх купівлі-продажу. Селянські сім'ї стали отримувати наділи, за що платили податки до казни. Також заборонялися продаж рабів та купівля людей у рабство, тому що це „суперечило небесній добрій волі та людській гідності”. Реформи Ван Мана знаменують присмерк старого Китаю й перехід у добу Середньовіччя. Вони зустріли опір з боку правлячих кіл і на деякий час були забуті.</p>
<p>Елюй Чуцай</p>	<p>Кидань за походженням, перший радник хана Угедая, запропонував проект створення центрально-адміністративного управління на території монгольського Китаю. Проект був спрямований на скорочення системи уділів і зміцнення великоханської влади. Він наразився на опір серед традиційної монгольської аристократії, але переміг і здебільшого успішно почав реалізовуватися в Китаї періоду правління династії Юань. Зі смертю Угедая у 1241 р. Єлюй Чуцай був усунутий від двору. Існує легенда, що він порятував китайський народ від викорінення, як це пропонувала монгольська традиційна знать, що прагнула знищити землеробське населення і перетворити ці землі на пасовиська.</p>
<p>Лі Юань</p>	<p>Засновник китайської династії Тан (618 – 907); проголосив її, дізнавшись про смерть Яна Гуана, відомого своєю жорстокістю. Новий імператор стратив найодіозніших вельмож суйського режиму, оголосив у країні амністію, відкрив державні комори (чим припинив голод) і скасував жорстокі суйські закони, залишивши смертну кару тільки за вбивство, грабівництво, зраду та бунт. До 624 р. весь Китай підкорився новому правителю. Його син Лі Шимінь запропонував курс на синкретичне примирення землеробського Китаю з кочовим степом. Для більшості китайців цей шлях був одіозним, бо вимагав визнати, що</p>

	„варвари” – нормальні люди, а їхній спосіб життя не гірший за китайський. Лі Юань призначив Лі Шиміня спадкоємцем та 4 вересня 626 р. зрікся престолу.
Лі Шимінь	Другий син імператора Лі Юаня, засновника династії Тан (618 – 907). Запропонував курс на світову синкретичну імперію, гаслом якої мало стати не завоювання Степу, а синтез Китаю зі Степом. Опорою цього курсу стали тобгачі – войовничі кочовики, що визнали політичну владу Китаю та вступили йому на службу.
Хуан Чао	Впливовий контрабандист-солеторговець, надзвичайно честолобний, змалку мріяв про кар’єру великого чиновника, але не подолав іспитів. Водночас став впливовою фігурою кримінального світу, а під час селянської війни одним з її лідерів. Хуан Чао був високою, фізично сильною людиною, знався на ієрогліфах та військовій справі, вирізнявся красномовством винятковою жорстокістю. На одному з етапів селянської війни Хуан Чао проголосив себе новим імператором, заснувавши династію Велика Ци (Да Ци). У 884 р. повстання було придушене, а сам Хуан Чао зник невідомо куди.

Кочовий степ	
Чингізхан (1162 – 1225)	Народився майбутній полководець у 1162 р. (за іншими джерелами – 1155). Його батько Єсугей-багатур був старійшиною монгольського роду тайчжиутів. Згідно з легендою, щойно народжений малюк міцно тримав у руці згусток крові, що нагадував шматок печінки. Темучін рано залишився без батька – Єсугея-багатура, якого отруїли представники ворогуючого клану. У десять років він залишився разом з матір’ю, від якої відвернулися колишні слуги її чоловіка. Юнак ріс настільки жорстоким, що навіть, разом зі своїм братом Хасаром вбив свого зведеного

брата Бестера. Скориставшись цим як приводом, тайчжути (які боялися помсти Темучіна) схопили його, забили у колодки. Згодом юнаку вдалося втекти. Він одружився зі своєю нареченою Борте, яка згодом отримала титул „хатун” (ханша, господиня). Невідомо, чи кохав Темучин свою дружину, проте до кінця життя відносився до неї з почуттям глибокої поваги.

У цей час Темучину вдалося заручитися підтримкою двох впливових кланів – кераїтів, яких очолював хан Торгул (побратим його батька) та джаджират на чолі з вождем Джамухою. Це допомогло йому у подальшій боротьбі проти ворогів – меркитів, які у 1180 році викрали та збечестили Борте. За допомогою Джамухи дружину вдалося повернути. Об'єднаними силами Темучину, Джамусі та Торгул-хану вдалося організувати спільний похід проти меркитів та розгромити їх. Після перемоги Темучин та Джамуха почали правити монголами.

Пізніше Темучин відокремив свій улус та почав конфліктувати з Джамухою. Природний розум та мужність забезпечили йому популярність серед монгольської аристократії і в 1182 р. навколо нього згуртувалися перші соратники, які проголосили свого лідера ханом під титулом Чингізхан, „обраного Вічним синім Небом”.

У 1206 році на курултаї (радї монгольських аристократів) на річці Омон Чингізхана було обрано володарем (каганом) усіх монголів. Відтоді і починається його блискуча військова кар'єра, що дозволила йому отримати славу великого полководця, якому тільки смерть завадила реалізувати план формування „вселенської імперії”.

Протягом 1206 – 1225 рр. Чингізхан вів постійні війни проти сусідів, розширюючи кордони своєї

	<p>імперії. В цей час монголами були завойовані „лісові народи” Південного Сибіру, тангутська держава Сі Ся, чжурженська імперія Цзинь, держава кара-киданів, держава Хорезмшахів. Владу Чингізхана визнав Уйгурський каганат. Окремий монгольський корпус дійшов до половецького степу, де у 1223 році відбулося перше зіткнення між арміями кочівників та дружинами руських князів.</p> <p>І хоча смерть у 1225 році перервала блискучі походи „вселенського хана”, все ж йому вдалося закласти платформу для подальшої монгольської експансії.</p>
--	---

<p>Близький Схід та Середня Азія.</p>	
<p>Мухамед ібн Абдаллах</p>	<p>Пророк, засновник ісламу (570 – 632). Народився в аравійському місті Мекка. Рано залишився без батьків, виховувався своїм дядьком Абу Талібом. Легенди наголошують, що вже у дитинстві його супроводжували дива, які свідчили про велике майбутнє. Досягнувши п’ятнадцятирічного віку, самостійно почав заробляти собі на прожиток: пас овець, займався торгівлею, ходив з караванами. Через десять років побрався з багатоговдовою Хадіджою, яка сама запропонувала йому руку та серце.</p> <p>У віці 40-ка років він почав викладати основи ісламу, заявляючи, що до нього явився Господь і змусив читати святі тексти. Спочатку мешканці не сприйняли нового вчення і в 622 році Муххамед був змушений втікати від їх гніву у сусіднє місто Йасриб, яке згодом отримало назву Мадінат Ан-Набі (Місто Пророка). Після кількох сутичок з мешканцями, у 629 році йому нарешті</p>

	<p>вдалось умовити колишніх земляків визнати іслам. В обмін він оголосив мекканську святиню – камінь Кааб – мусульманською святинею, та зобов'язав кожного мусульманина хоча б раз у житті здійснити паломництво до неї. Згодом владі пророка підкорився майже увесь аравійський півострів.</p> <p>Помер у 632 році від плевриту.</p>
Абу Бакр	<p>Перший „праведний” халіф („заступник пророка”) (632 – 634). Після смерті пророка Мухамеда був обраний мусульманською общиною духовним та військом лідером усіх правовірних. Розпочав військові компанії проти Сасанідського Ірану та Візантії.</p>
Омар ібна ль-Хаттаб.	<p>Другий „праведний” халіф (634 – 644). За часів його правління халіфат перетворився на велику імперію. Був дуже скромним у побуті: часто йшов у пустелю, вживав тільки просту їжу, носив грубий одяг.</p> <p>Відвоював у Візантії землі у Східному Середземномор'ї та Єгипет. Саме тоді арабами була знищена легендарна Олександрійська бібліотека. Також його армії під керівництвом арабського полководця Халіда аль-Валіда захопили Сасанідський Іран. Загинув від руки вбивці – раба християнина Фіру, який зарізав халіфа під час молитви у храмі.</p>
Осман ібн Аффан	<p>Третій „праведний” халіф (644 – 656). За часів його правління арабські завоювання були продовжені. Було остаточно підкорено Іран, завойовані Вірменія, Грузія, Лівія та Триполітанія.</p> <p>За часів його правління значно посилювався клан Омеядів, що викликало невдоволення з боку інших мусульманських угруповань.</p> <p>Загинув від руки вбивці.</p>

Алі ібн абу Таліб	<p>Зять пророка, Халіф (656 – 661). У роки правління халіфа Османа був лідером опозиційного до Омеядів угруповання („шиа”), що виступало за спадковість влади „алідів” – наступників Мухамеда. Саме шиїти здійснили успішний замах на Османа та проголосили Алі новим правителем.</p> <p>Проте не вся імперія визнала владу Алі. Найбільш серйозним конкурентом халіфа був сирійський намісник Муавія, що підтримав Омеядів. Вирішальна битва між ворогами мала відбутися у 657 році біля урочища Сиффін. Але Муавія наказав підняти на списи листи Корана, вимагаючи мирного вирішення конфлікту. Алі дав згоду на переговори. Проте частина війська Алі, осуджуючи його нерішучість, проголосила себе „харіджитами” (тими, що вийшли) та почала війну проти халіфа. Решту життя Алі провів у боротьбі проти Муравії та харіджитів. Загинув від руки вбивці.</p>
Середня Азія	
Тимур – завойовник (1336 – 1405).	<p>Тимур народився 9 квітня 1336 року у місті Кеш, що на півдні від Самарканду. Юнак рано проявив якості лідера. Він був рішучим, відчайдушним, займався військовими вправами, і як наслідок, чудово стріляв з лука та володів шаблею. У 1358 році Тимур, користуючись безвладом, на чолі банди розбійників почав грабувати сусідів. Разом зі своїм союзником намісником Самарканду Хусейном вони тероризували всю Середню Азію. Коли, на початку 60-х років XIV століття Хусейна було проголошено еміром всього Мавераннахра, Тимур став головним його помічником.</p> <p>У 1362 році, в одній з розбійницьких вилазок, Тимура було важко поранено. Суглоби правої руки та правої ноги неправильно зрослися</p>

і він все життя накульгував. Саме тому він і отримав своє прізвисько – Тимур-ленг, або за європейською вимовою Тамерлан („Залізний кульгавець”).

Проте каліцтво не завадило Тимуру здійснювати масштабні військові походи. Протягом 1370 – 1405 років йому вдалося підкорити народи Согдіани, Золоту Орду, здійснити кілька вдалих набігів у Північну Індію, розгромити армію османського султана Байзіда (1402).

Помер завойовник під час походу проти Мінського Китаю у 1405 році.

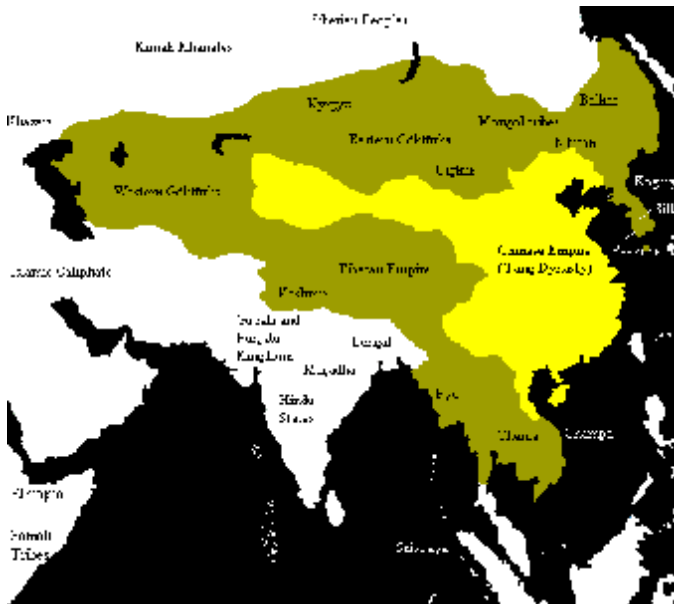
МАПИ З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ У СЕРЕДНІ ВІКИ

Ханська Імперія та Великий Стіна у III столітті до нашої ери

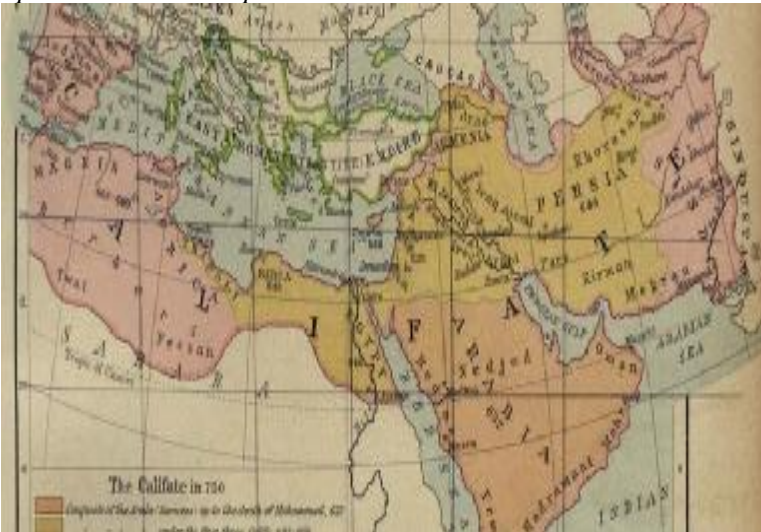
Великий каганат тюркутів

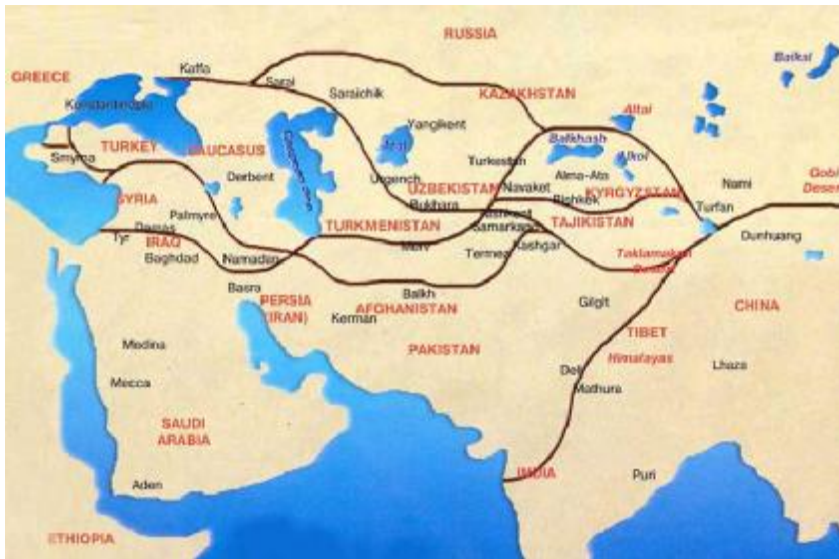
Танський Китай та залежні від нього території

Аравійський півострів

Арабський Халіфат у VIII столітті

Великий Шовковий Шлях

Навчальне видання

НАБОКА Олександр Вікторович

**ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЕПОХИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА
ДЕРЖАВ АЗІЇ ТА АФРИКИ**

*Курс лекцій
для студентів спеціальності „Країнознавство”
вищих навчальних закладів*

За редакцією автора
Комп'ютерний макет – Набока О. В.
Коректор – Калюжна Ю. І.

Здано до склад. 05.09.2011 р. Підп. до друку 05.10.2011 р.
Формат 80х64 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 8,6. Наклад 100 прим. Зам. № 162 .

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2 м. Луганськ, 91011. Т/ф (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.